

ETNOQRAFIYA və ONUNLA BAĞLI TERMİNLƏR

Etnoqrafiya (yunanca: *ethnos*-xalq, millət; *qrafiya*-təsvir deməkdir) xalqların (etnosların) mənşəyini, məskunlaşmasını, məişət və mədəniyyətini öyrənən bir elmdir. Maddi və mənəvi mədəniyyətin öyrənilməsi ilə məşğul olan etnoqrafiyanın əsas vəzifəsi keçmişdən başlayaraq müasir dövrümüzədək hər bir xalqın, millətin və etnosun simasını tədqiq etməkdir. Bu həm geridə qalan, həm də inkişaf etmiş mütərəqqi xalqlara eyni səviyyədə şamil edilir. Bu zaman etnoqraf bir xalqı digərindən ayıran xüsusiyyətlərlə yanaşı, onlar üçün müştərək olan keyfiyyətləri də araşdırır. Təbii ki, hər bir xalqın məişət və mədəniyyətinin həm ümumi, həm də səciyyəvi əlamətləri dinamikada- tarixi inkişaf səviyyəsində öyrənilməlidir.

Etnos-müəyyən ərazidə tarixən yaranmış obyektiv şəkildə mövcud olan insan birliyi. Eyni mənşəyə malik olmasına görə müştərək şüura-özünüdərkə, eyni ada, eyni dilə sahib olur. Etnos ancaq ona xarakterik olan psixi və mədəni-məişət əlamətlərinə malik olur. Etnosun yaranma şərti kimi əsasən ərazi və dil müştərəkliyi qəbul edilir. Bəzən etnos müxtəlif dilli qruplardan (Amerikanın bir çox millətlərində olduğu kimi) ibarət olur və bu zaman dil müştərəkliyi etnogenezisin nəticəsi kimi qəbul edilir. Bəzən etnosun formalaşmasına ora daxil olan insan qruplarının ümumi dinə malik olması və ya irqi nöqtəyi-nəzərdən yaxınlığı da əsas olur. Formalaşmış etnos bir sosial orqanizm kimi çıxış edir: daxili nikahlar əsasında yenidən törəyir, dilini, mədəniyyət və məişət adətlərini, etnik və estetik normaları yeni nəslə ötürür. Daha davamlı və stabil mövcudiyyəti üçün etnos sosial-ərazi istiqamətinə səy edir, yeni miili muxtariyyətə və ya milli dövlətin yaradılmasına çalışır. Lakin zaman keçdikcə etnos dəyişikliklərə məruz qala bilər, siyasi və sosial-iqtisadi şərtlər əvvəlki məişət və mədəniyyətin bir çox yönlerini dəyişə bilər, etnosun ayrı-ayrı hissələri arasında əlaqə kəsilə bilər. Lakin onlarda etnik özünüdərk əsas təyinedici vasitə kimi qaldığı müddətdə onlar öz ilkin etnoslarına məxsus hesab olunurlar.

Etnik birlik-bu termin etnoqrafik mənada “xalq” məfhumuna çox yaxındır. Etnoqrafiyada da çoxdan belə bir fikir formalaşmış ki, etnik birliklər və ya başqa sözlə xalqlar bir-birindən bir əlamətinə görə deyil, bir neçə əlamətin məcmusuna görə fərqlənir: dil, ərazi, ümumi mənşə, iqtisadi əlaqələr, mədəni dəyərlər, din və s. İlk əlamətlər sırasına sadalananlardan bu və ya digəri qoyulur. Bununla yanaşı etnik birliyi bütün görünən

“növləri” sadalamaq əsasında müəyyən etmək də tam doğru deyildir. Belə ki, onlardan hansısa biri vacib olmaya da bilər. Əslində dil birliyi vacib əlamətdi; lakin etnik birlik üçün elə də zəruri əlamət sayılmır. Axı bir çox hallarda eyni dildə bir neçə müxtəlif xalq danışa bilər. Məs., 20-yə yaxın xalq ispan dilində danışır (ispan, argentin, çili, kuba, meksika və s.). Və yaxud elə xalqlar vardır ki, onların nümayəndələri 2 dildə danışır: irlandlar, şotlandlar, portuqallar və s. Ərazi birliyi etnik birliyin yaranma şərti kimi çox vacibdir. Lakin xalqın sonrakı taleyində ərazi birliyi zəifləyə, hətta yoxa çıxa da bilər. Bununla həmin xalq məhv olmaya da bilər. *Bəzi xalqlar* çoxdandır ki, tam etnik əraziyə malik deyillər, lakin bu, onların etnik birliyini qətiyyən pozmur. Ümumi mənşəyə malik olma da çox az hallarda təyinedici əlamət kimi əhəmiyyətə malikdir. Siyasi birlik çox zaman etnik mütəşəkkillik amili rolunu oynayır.

Etnonim-etnos anlayışını etnonimsiz təsəvvür etmək olmur. Belə ki, o, etnik adlandırma deyildir, xalqın, etnosun öz adıdır. Etnonimin varlığı etnosun mövcudluğunun əsas şərtidir və özünüdərk məhvədir. Etnonim 2 yerə ayrılır: endoetnonim və ekzoetnonim. I xalqın, etnosun öz daxilində mövcud olan adıdır, II isə başqa xalqlar tərəfindən digərinə verilən addır. Onlar bəzən üst-üstə düşməyə də bilər. Məs., “*deutsch*” endoetnoniminə malik olan xalqa rusca “*немец*”, ingiliscə “*german*”, fransızca “*allemand*”, italyanca “*tedesco*”, ərəbcə “*əlmən*” deyilir. Etnonim xalqın yaşadığı ərazinin adı ilə də üst-üstə düşə bilər ki, buna da *toponim* deyilir. Və yaxud dövlətin adı ilə üst-üstə düşə bilər ki, buna da *politonim* deyilir. Bəzən o, məşhur dövlət hakiminin və ya başçısının adından da götürülə bilər: özbək sözü *Özbək xanın* adından götürülüb.

Etnokonfessional (dini) birliklər-bu etnosun və ya onun ayrı-ayrı hissələrinin din ilə sıx təması zamanı yaranır. Bu təmas və bağlılığın 2 əsas tipi vardır: 1) *subetnokonfessional qrup*-etnosun hansısa bir hissəsinin bu və ya digər dinə qoşulması və onda spesifik mədəni keyfiyyətlərin yaranması; 2) *metaetnokonfessional qrup*-bir konfessiya ilə mədəni cəhətdən yaxın olub kompakt məskunlaşmış bir neçə etnosun təması və onlarda müştərək özünüdərk ortaya çıxması. I-ni etnos daxilindəki adi qruplarla eyniləşdirmək olmaz. Məs., lyuteran alman, alman-reormator və katolik almanları alman etnosunun subetnokonfessional qrupu hesab etmək olmaz. Çünki dini fərqlilik bu qruplarda onları bir-birindən ayıran spesifik mədəni əlamətlərin yaranmasına gətirib çıxarmadı. Müsəlman bolqarlar provaslav bolqarlardan təkəcə dirlərinə görə deyil, bir

çox spesifik mədəni əlamətlərinə görə fərqlənir ki, onları heç bir tərəddüd olmadan subetnokonfessional qrup adlandırmaq olar. Bu qrupa İran, Türkiyə, İraq və Suriyadakı *yezidi kürdləri*, İtaliyadakı *valdensləri*, Misirdəki *qibtiləri* aid etmək olar. Uzunmüddətli qarşılıqlı əlaqə nəticəsində etnik təzahür və keyfiyyətlər kult kompleksinin əsas elementlərinə çevrilir, yəni konfensiollaşır. Və ya əksinə, dini-kult kompleksinin ayrı-ayrı elementləri etnik təzahürün xarakterini kəsb edir, etnik cəhətdən zənginləşir, “etnikləşir”. Metaetnokonfessional qrupun ən bariz nümunəsi kimi Filippin xalqının dini cəhətdən fərqli olan 3 müxtəlif qrupunu göstərmək olar: xristian xalqları, adətən *moro* adlandırılan müsəlman xalqları və əsasən tayfa dinlərinə sitayiş edən dağ xalqları. Etnokonfessional qruplar zaman keçdikcə müstəqil etnoslara çevrilə bilər ki, bu da eyni dildə danışan müxtəlif konfessiyalara sitayiş edən cənubi slavyan xalqlarında – serb, xorvat və slavyan müsəlmanlarda baş verdi.

ADƏT-ƏNƏNƏLƏRİN ƏRƏB CƏMIYYƏTİNDƏ ROLU

Adət-ənənə nəsildən nəsilə keçən, uzun müddət müəyyən cəmiyyət və sosial qruplar arasında qorunub saxlanılan mədəni irsin elementləridir. Ərəb cəmiyyəti onu qədimdən bəri əhatə edən bütün ənənələrə son dərəcə sadıqdır. Çox vaxt ənənələr sıx şəkildə islam və şəriətlə bağlı olub onun normaları ilə izah edilir. Hər bir ərəb ölkəsində ümumi qəbul edilmiş ənənələrlə yanaşı, kökləri islamdan öncəyə gedib çıxan yerli adət-ənənələr də mövcuddur. Ümumi ənənələr çərçivəsində 3 davranış normativ sistemini ayırmaq olur ki, onlar bu gündə belə ənənəvi ərəb cəmiyyəti üçün aktual sayılır:

1) Muruvva-مروءة-qədim ərəb termini olub kişiyyə məxsus olan xarakterik keyfiyyətləri əks etdirir (cəsarət, açıqürəklik, səxavət, sevmək və əylənmək bacarığı, bəlağət, verilmiş sözə sadıqlıq və s.). Bu keyfiyyətləri daşıyan şəxs öz şərəfini qorunmalı və üstünlüyünü sübut etməlidir. Qadınlar adətən muruvvanın subyektivi olurlar. O, kişilər üçün universaldır: mənşəyindən, sosial mövqeyindən və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq onun normalarına riayət olunmalıdır.

2) Asabiyyə-عصبية-(*ailə, soy ruhu*)-kişi xətti ilə ilə gələn soya, qohumluğa sədaqəti ifadə edir. Qəbilə-tayfa cəmiyyətinin üzvləri qarşılıqlı kömək və asillilik prinsiplərinə riayət edirlər. Bu prinsiplərdən qan intiqamı, tayfa geneologiyasını bilmə, keçmişə və böyüklərə hörmət, nikahdan xaric əlaqələrə qəti qadağa kimi adətlər törəyirdi. Asabiyyə

yənin bir çox normaları tək-cə bədəvilər arasında deyil, habelə kənd və şəhərlərin otu-raq əhalisi arasında da mövcuddur. Asabiyyə qadınlar üçün də vacibdir, belə ki, ərə getdikdən sonra onlar ər tərəfə sədaqəti qoruyub saxlamalı olurlar. Bu baxımdan endo-qamiya norma sayılır və əmi qızı ilə evlənmək daha üstün hesab edilir.

3) Din- mömin insanın əməllərinin kodeksidir. Müsəlmanın əməlləri 5 yerə bölünür:

a) **Vacib-fərz əməllər**-bunlar İslamın ritual əməllərinin icrası ilə bağlıdır, onların icrasından yayınma həm bu, həm də o dünyada cəzalandırılır.

b) **Arzu olunan əməllər**-مَنْدُوب- bura əlavə dua, namazlar, oruc tutmalar və xeyriyyə aksiyaları daxildir ki, onun da əvəzi o biri dünyada veriləcək.

c) **Caiz və mübəh olan əməllər** (izacə verilən)-bura yuxu, nikaha girmə, icazə verilən qidaların qəbulu və s. daxildir, yəni bunlar nə tənqid, nə də tərif olunan əməllərdir.

ç) **Məkrüh-doğru sayılmayan əməllər**-bura bu dünyanın naz-nemətlərinə xüsusi şəkildə bağlılıq daxildir. Bunlar məqbul sayılmasa da, onlara görə heç bir cəza nəzərdə tutulmayıb.

d) **Qadağan olunmuş əməllər**- حرام və يا مَحْظُور- bu əməllərə görə hər iki dünyada cəza verilir.

Dinin tələbləri bütün dindarlar üçün vacibdir. Eyni tələblər xristian ərəblər arasında da yayılıb. Din bir sistem olaraq “*bu dünya*” fikrinə görə muruvva və asabiyyənin bir çox müddəalarını tənqid edir, onları öz normalarına tabe etməyə çalışır. Rəvayətlərdə muruvva qəhrəmanları yerinə peyğəmbər, onun qohumları və əshabələrini mərdlik və cəsarət nümunəsi kimi göstərilir. İslam dininə görə hər bir müsəlman Allahın qulundan başqa bir şey deyildir. Qurana istinad edərək qan intiqamını məhdudlaşdırdı. Bu adət indiyə qədər də istisna hal olsa da, bədəvilər arasında qorunub saxlanılır. Onlar qana qanla cavab verirlər. Bəzən problemi həll etmək üçün öldürülmüş tərəfə qız verirlər. O, öldürülmüş şəxsin qardaşının və ya oğlunun arvadı olmalı idi. Belə nikahda qız həm sülh missiyasını yerinə yetirir, həm də dünyaya gətirəcəyi övlad ilə bir növ öldürülmüş şəxsi kompensasiya etmiş olur. Qan intiqamı heç bir islam məzhəbində qanuniləşməyib, o, büt-pərəstliyin qalığı hesab olunur. Şəriətə əsasən mehr gəlinin mülkiyyətidir, onun atasına verilən ənənəvi kompensasiya deyildir. Başqa sözlə desək ərəb

cəmiyyəti qan qohumluğu üzərində bərqərar olan qrup əlaqələri sistemindən ibarətdir. Bəzən əcnəbi, ərəbin çox gəlir gətirəcək bir addımı atmaqdan imtina etməsi ilə rastlaşır. Bu “irrasionallıqdan” irəli gəlir, bu zaman o təkəcə özünün deyil, məxsus olduğu ailənin və qrupun maraqlarından çıxış edir. Tipik bir ərəb təklikdən və yaxınlarından təcrid edilməkdən çox qorxur. Təkbaşına onun cəmiyyətdə heç bir nüfuzu və prestiji olmur. Qərbləşmə siyasəti nəticəsində ərəb ölkələrində ayrı-ayrı adət-ənənələrdə tədrici transformasiya baş verir. Bu ilk növbədə ailə münasibətlərin də özünü göstərir. Müasir dəyərlər ənənəvi dəyər və təsəvvürlərə dağıdıcı təsir göstərir. Burada da çox böyük rol internet, sosial şəbəkələr, sputnik kanalları və beynəlxalq ticarət brendlərinin filialları oynayır. Bunların sayəsində ərəb “qərb həyatının” dadına baxa bilir. Bəzi ölkələrdə Qərb TV-dən istifadəyə məhdudiyət və senzura qoyulur. Bu, ictimai əxlaqı, mənəvi dəyər və milli mədəniyyəti mənfi təsirlərdən qorumaq məqsədilə həyata keçirilir. Bu isə, ərəb aləmində liberal qüvvələr tərəfindən kəskin tənqid olunur. Onlara görə, kütləvi qərb mədəniyyət məhsulları ərəb ölkələrində “mədəni inqilabın” baş verməsini təmin edir, ərəblərin düşüncəsi dəyişir, onları ənənəvi ictimai münasibətlərdə köklü dəyişikliyə hazırlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bunlar adətən çox böyük şəhər və meqapolislərdə yaşanır. Kənd və şəhərdən kənar yerlərdə belə şeylər çox da müşahidə olunmur. Yaxşı təsir almış ərəb müasir həyatın tələblərini əsrlərdən bəri gələn adətlərlə bir yerə sığışdırmağa çalışır.

QONAQPƏRVƏRLİK ETİKETİ

Ərəblər adətən bu və ya digər adam haqda onun qonağa olan münasibətinə görə mühakimə yürüdürlər. Onlar belə deyirlər: “Qonaq Allah qonağıdır.” Qonağı yaxşı qəbul etmək təkəcə bir vəzifə deyil, həm də bir borcdur. Ona görə də bədəvilərdən gələn bu adət ərəblərin beynində dərin kök salmışdı. Belə ki, səhrada səyahət edən hər hansı bir kəs yerli insanların köməyi olmadan həlak ola bilərdi. Ona görə də qədim zamanlardan bəri bədəvi adətlərinə görə hər bir yolçu qarçısına çıxan ilk bədəvi çadırına daxil ola bilər və qonaqpərvərliklə qarşılanır. Ərəblər- **مَحَلِّي مَحَاك** – “Mənim evim sənə evindir” cümləsini nəzakət xətrinə işlətmirlər. Bu cümlədə ev yiyəsinin qonağa olan əsl münasibəti ifadə olunur.

Qonaqpərvərlik ənənəvi ritualla müşayiət olunur. İlk növbədə salamlaşma sözləri deyilir, öpüşüb-görüşülür və ya əllə görüşülür. Sonra qonağın adı və gəlişinin səbəbi soruşulmadan ona yemək təqdim edilir. Əgər qonaq bədəvi çadırında peyda olursa ev sahibi onun üçün yemək hazırlatdırır və onu layiqli şəkildə qonaq edir ki, o, rahatca yoluna davam edə bilsin. Çadırda yeyilmiş yemək, xüsusilə duz-çörək ev yiyəsi-qonaq münasibətlərinin qurulmasında əsas zəmin olur. Əgər qonaq ancaq süd və ya su içərsə, ənənəyə görə ev yiyəsi onu qorumağa borclu deyildir. Demək lazımdır ki, qonaq–yaşından, cinsindən və mövqeyindən asılı olmayaraq ərəb üçün müqəddəs sayılır. Ev yiyəsi kasıb olsa da belə, onu qəbul etmək məcburiyyətindədir. Ev sahibi 3 gün ərzində qonağın kimliyi, hardan gəlib hara getdiyini sormamalıdır. Qonağı otaqda və ya çadırda tək qoymaq olmaz. Köçəri tayfaların şeyxlərinin, imkanlı kənd və şəhər sakinlərinin ayrıca qonaq evləri və ya xüsusi qonaq otaqları olur. Vəziyyətinin necə olmasından asılı olmayaraq ərəb qonağı qəbul etməkdən imtina edə bilməz. Yeganə nəzərə alınacaq hal–qadının evdə tək olmasıdır. Belə hallarda adətən qonaq özü evə daxil olmaqdan imtina edir.

İnsanı xarakterizə edəndə ərəblər ilk növbədə ya onun qonaqpərvərliyini, ya da xəsisliyini vurğulayırlar. Ərəb şəraitdən asılı olmayaraq daima qonaqpərvər ev yiyəsi funksiyasını öz üzərinə götürməyə hazırdır. Ərəbi onun evində xəbərdarlıq etmədən istənilən zaman ziyarət etmək olar. Bunu çox vaxt qohum, dost və yaxın tanışlar edir. “*Statuslu*” qonağın gəlişinə xüsusi şəkildə hazırlıq görülür. Ən azı o, 1 gün əvvəldən qonaq dəvət edilir. Ərəblər əliboş qonaq getməzlər, hökmən gözəl şəkildə qablaşdırılmış şirniyyat apararlar. Əgər qonaq başqa bir şəhərdən gəlsə, onun hədiyyələri daha fərqli və dəyərli olur. Bütün ailə üzvlərinə ayrıca hədiyyələr gətirilir. Qonaq gecikməməli və ya vaxtından əvvəl gəlməməlidir. Nahara dəvətsiz gəlmək və çağrılmamış qonaqlar gətirmək məqbul sayılmır. Evə girməmişdən qabaq qapı döyülür, kimdir?-sualına sizin dostunuz deyə cavab verilməməlidir. Hökmən qonaq öz adını deməlidir. Qapı açıq olsa belə, qonaq icazəsiz girə və ya evə başını soxa bilməz. O, kəndardan bir neçə addım kənarda dayanmalıdır. Əgər qonaq içəridən evin xanımının və ya başqa bir qadının səsisni eşidirsə, hökmən öskürüb kişi qonağın gəldiyini bildirməlidir. Qonaq ev yiyəsinin ardınca gedir, əgər evdə qadın xeylağı yoxdursa, o, önə buraxıla bilər. Onu “اهلا وسهلا” sözlərini dəfələrlə təkrarlayaraq qonaq otağına ötürürlər. Qonaq-اهلا بكم-deyərək

cavab verir. Ev yiyəsi və ya oğlu qonağa soyunmaqda kömək edir, ayaqqabılar çıxarılmır. Görüş zamanı ev yiyələri ilə görüşüb hal-əhval tutmaq lazımdır. Əgər kimisə sizə təqdim etmirlərsə, onunla tanış olmağa can atmaq lazım deyil. Deməli buna bir səbəb vardır. Qonağa ən yaxşı yerdə oturmaq təklif edilir. Ev yiyəsi öncədən qonağın yerləşdirilməsi məsələsini nəzərə alır. Ərəblər ən hörmətli qonağı ailənin ən hörmətli üzvü və ya ailə ağsaqqalının yanında əyləşdirirlər. Qonağı ev geyimində qarşılamaq və ya onun yanında ev süpürmək məqbul sayılmır. Yeməyi də gec gətirmək məqbul deyildir. Yeməkdən qabaqki pauza sıradan olan söhbətlərlə doldurulur. Söhbətin təşəbbüskarı adətən ev yiyəsi olur. Qonağın açıq qapıdan başqa otaqlara baxması, icazəsiz ev əşyalarına toxunması və ya otaqdan çıxması yüksək ədəbsizlik sayılır.

Yeməkdən qabaq ev yiyəsi qonaqdan əllərini yumaq istəməsini sormalı və ona təmiz dəsmal verməlidir. Yeməkdən öncə bismillah deyilir və ilk ev yiyəsi yeməyə başlayır. Ən yaxşı tikəni qonağa təklif edirlər. Yemək əsnasında qonaq görməmişlik göstərməməli və yemək haqda pis bir fikir deməməlidir. Ev yiyələri qonaqla birgə başlayıb onunla birgə yeməyi bitirməlidirlər. Eyni zamanda qonaq da tələsməməli, ev yiyələrinə yeyib-doymaq imkanı verməlidir. Yavaş-yavaş yemək lazımdır. Yeməyi və içkiləri ancaq sağ əllə götürmək lazımdır. Əgər qida ümumi qabdan yeyilirsə, onu az miqdarda götürüb ağıza qoyurlar. Dişləyib qalan hissəni qaba qoymaq olmaz. Yeyənlərə baxmaq və dolu ağızla danışmaq da olmaz. Qonaqlardan hansısa süfrə arxasında susursa, onda Peyğəmbərin hədisini sitat gətirilər. Orda deyilir ki, yemək zamanı həmişə canlı söhbət getməlidir. Yemək zamanı dirsəklərlə stola söykənmək, mihkəm danışmaq, süfrə əşyaları ilə səs-küy salmaq, oturanlara xoş olmayan mövzularda söhbətlər aparmaq olmaz. Su içməzdən qabaq bismillah deyilir. İslam ənənəsinə görə su oturlaraq içilməlidir. Yağlı əllərlə bardağı götürmək və ya birbaşa ondan su içmək olmaz. Etiketə görə suyu içməzdən qabaq yanındakılara təklif etməlisən. Yemək qurtaranda hökmən الحمد لله deyilməlidir. Və ev yiyələrinə bu formatda təşəkkürlər edilməlidir: **وَاللَّهُ يُكْتَرُ ، أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ!** –“Allah əvəzini versin!, Allah xeyir-bərəkətinizi artırsın!”. Yeməkdən sonra çay, qəhvə, şirniyyat və meyvə təqdim edilir. Nə içəcəksiniz?-sualına-siz bilən məsləhətdir demək məqbul sayılır. Bundan imtina etmək olmaz. Belə ki, bu yemək mərasiminin bir hissəsidir və ev sahibi inciyə bilər. Əgər içəcək xoşuna gəlməsə belə, qonaq nəzakət xətrinə 1-2 qurtum içməlidir. Qəhvə ərəb ölkələrində qonağa hörmət və şərəfin əlaməti-

dir. Varlı şeyxdən tutmuş kasıb kəndliyədək qəhvə hazırlayıb qonağa təqdim etmək ev yiyəsinin 1-ci vəzifəsidir. Ev yiyəsi öz lütfkarlığını nümayiş etdirmək istəyirsə, qonağa şəkərsiz tünd qəhvə təqdim edir. Əgər qəhvə sizin xoşunuza gəlibsə, lakin siz əlavə istəmirsinizsə fincan podnosa qoyulmalı və “Dayme-دائما” deyilməlidir. Əgər qonaq xüsusi şəkildə dəvət edilməyibsə ziyarət qısa sürür. Bu halda ya çay, ya da qəhvə hazırlanır. Siqaret çəkmək istəsə qonağ ev sahibindən icazə almalıdır. Ev yiyəsi qəlyan hazırlayıbsa, hökmən qonağa da təklif etməlidir. Ayrılanda qonağa ziyarətə görə təşəkkür etmək lazımdır. Ev yiyəsi qonağın əşyalarına evə daxil olmağa kömək etdiyi halda, qonaq evi tərk edərkən ona bu işdə kömək etmir. Bu qonaq tərəfindən hörmətsizlik kimi qarşılanıla bilər. Qonaq düşünə bilər ki, ev yiyəsi ondan canını qurtarmağa çalışır.

TİCARİ ETİKET VƏ DİPLOMATİK ETİKET

Bu məfhumu Şərqi bazarı xaricində nəzərdən keçirmək qeyri-mümkündür. Elə isə Şərqi ilk bazarlar nə vaxt yaranıb? Hələ İslamdan çox-çox əvvəl bütbərəst ərəb qəbilələri hər il Məkkəyə həccə gedirdilər. Həccin vaxtı çox vaxt bu şəhərdə keçirilən ənənəvi mövsüm yarmarkası ilə üst-üstə düşürdü. Burada ticarət sövdələşmələri icra olunurdu, ən yaxşı musiqiçilər və şairlər ora toplaşır. İslamın gəlişi ilə təkəcə Ərəbistan yarımadasında deyil, qonşu ölkələrdə də ticarətdə güclü artım müşahidə olundu. Ticarət hörmətli bir sahə idi, belə ki zamanında peyğəmbər özü də bu işlə məşğul olmuşdu. İqtisadi şərtlər əhalinin gündəlik tələbatını ödəyə biləcək yeni ticari mərkəzlərin yaranması zərurətini ortaya çıxarırdı. Bu minvalla da məşhur Şərqi bazarları yaranırdı. Bazar ərəbcə “سوق” adlanır, adətən şəhərin mərkəzində yerləşir. Və şəhərlərin malik olduğu məhəllələrə, küçə və evlərə malik olur. Belə evlərdə ustalar, sənətkarlar və tacirlər yaşayaraq ata-babaları tərəfindən miras qalmış sənəti davam etdirirlər. Şərqi bazarı daima haylı-küylüdür, burada kaos hökm sürür. Lakin hətta bu kaosun özündə belə bir nizam-intizamı duymaq olur. Yəni siz göyərti almaq istəyirsinizsə hökmən həmin dükanların olduğu yerə getməlisiz. Adətən belə dükanlarda qarışıq malların satılması qeyri-mümkündür. Ötən illər demək olar ki, Şərqi bazırının simasını dəyişdirə bilməyib. 100 il bundan qabaq olduğu kimi indi də tacirlər yüksək səslə yoldan keçənləri öz dükanlarına dəvət edirlər. Şərqi bazarını sövdələşməsiz təsəvvür etmək olmaz. Çox vaxt potensial müştəriyə çay və ya qəhvə təqdim edilir. Əgər siz dükandan mal almaq niyyətində

sizsə bu təklifi qəbul edə bilərsiz. Əgər yox, mədəni şəkildə bu təklifdən imtina edin. Əks halda göstərilən xidmət sizi lazımsız bir şey ordan alıb çıxmağa sövq edəcək. Alış-veriş ənənələri hətta milli psixologiyaya da təsir edib və biz bunu atalar sözlərində də görə bilirik: “Ev alarsan-rahatlıq qazanarsan. Qızıl alarsan problem taparsan; Nə isə almazdan qabaq bütün gün gəz və s.”

Ərəb ölkələrində sabit qiymətlər olan mağazalar vardır və heç kimin ağına gəlməz ki, ərzaq dükanında və ya supermarketdə sövdələşmə etsin. İlk tələbat mallarının da qiyməti təqribən hamıya məlumdu. Lakin hər şeyin satıldığı dükanlarda təyin olunmuş qiymətə mal almaq–özünü satıcının gözündən salmaq mənasına gəlir. Çünki bu mala lazım olduğu qiymətdən artıq pul vermək deməkdir. 19-cu əsrin əvvəlində Misrə səyahət etmiş **E.V.Leyn** gördüklərini belə təsvir etmişdi: “Xəbərsiz olanlara misirlilərin alış-veriş proseduru son dərəcə dözülməz görsənə bilər. Dükançı öz malını alıcının güman etdiyindən daha artıq qiymətə təklif edir. Alıcı hiddətlənir və özünün bir neçə dəfə aşağı olan qiymətini deyir. Bu hal sövdələşən tərəflər ortaq məxrəcə gələnə kimi davam edir. Sonda alış-veriş baş tutur. Avropalı səyahətçilər Misirli tacirlərə çox hiddətlənir. Məncə çox nahaq....Axı bu yorucu sövdələşməyə baxmayaraq dükançı mala görə gəlirin yalnız 1faizini əldə edir.” Livanlı etnoqraf **Fuad Xuri** sövdələşməni belə təsvir edir: “Satıcı müştərini dükanına dəvət edir. Ona sanki öz qohumu imiş kimi münasibət bəsləyir və ehtiram göstərir: gənc satıcı yaşlı müştəriyə **عَمِي**, yaşlı satıcı müştəriyə **إبني** və ya **إبن أخي** deyərək müraciət edir. Əgər alıcının sosial statusu satıcınıkindən yüksəkdirsə ona **şeyx** və ya **bek** deyə müraciət edilir. Bu sözlərlə hər iki tərəf arasında formal münasibətlər qorunub saxlanılır. Yüksək statuslu şəxslərlə adətən sövdələşmə aparılmır. Alıcı malı göstərib qiymətin soranda satıcı qeyri-müəyyən cavab verir: bizim üçün heç bir fərqi yoxdur, bizim yalnız bir marağımız var, biz qiymətdən deyil, sizə zövq yaşatmaqdan zövq alırıq, nə qədər istəyirsiniz o qədər də ödəyin, qardaşlar arasında qiymət haqda mübahisə ola bilməz, sizin üçün havayıdır, bu sizə lap bizdən hədiyyə olsun. Alıcı bu sözləri heç vaxt hərfi mənada qəbul etmir və qiymətin deyilməsini tələb edir. Və nəhayət satıcı öz qiymətini deyərək hər vəchlə öz malını tərif edir. Alıcı qiyməti sındırmağa çalışır və bu dükanı etibarlı yer kimi tövsiyə etmiş şəxslərin adlarını çəkməyə başlayır.” Etiket qaydalarının pozulması, məs.: satıcının vicdansız və ya alıcının imkansız olduğuna işarət etmək sövdələşməni dayandırır.

Ticarət ənənələri tələb edir ki, satıcı zirək olmalı, situasiyaya tez reaksiya verməli, həm itkiyə, həm də gəlir əldə etməyə hazır olmalıdır. Sövdələşmə etiketi hər iki tərəfə hiyləgərliyə əl atmağa icazə verir. Razılaşma əldə edildikdən sonra belə alıcı nağd pulla ödəniş etməkdən imtina edə bilər, kreditli ödəniş istəyər və ya başqa bir dükana üz tuta bilər. Çünki o, artıq almaq istədiyi malın qiyməti haqda dəqiq məlumata malikdir. Malı satmaq və müştəri cəlb etmək üçün satıcı müxtəlif üsullara əl atır. Belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Şərqlə bazarında dükana “sadəcə baxmaq” üçün girmək məqbul sayılmır. Şərqli ticarətçinin məntiqi belə işləyir ki, əgər dükana daxil olublarsa, deməli hökmən nə isə almaq istəyirlər. Əgər mal sizin xoşunuza gəlməyibsə sadəcə sövdələşmə etmək olar və dükan sahibinə diqqətinə görə təşəkkür edib oranı tərk etmək olar.

Diplomatik protokolun ən vacib rituallarından biri suvenir tipli hədiyyələrin mübadiləsidir. Bu hədiyyələri adətən rəsmi görüşlərdə danışıqlar başlamazdan əvvəl və ya sonra verirlər. Bu məsələ səfər hazırlığı ərəfəsində dəqiqləşdirilir. Bir çox ərəb ölkələrində nümayəndə heyətinin başçısına birbaşa hədiyyənin təqdim edilməsi qəbul olunmayıb, əgər o nazir və ya başqa yüksək vəzifə sahibdirsə. Hədiyyələr nümayəndə heyətini müşayiət edən şəxslər tərəfindən ötürülür. Öncədən hər şey planlaşdırılır: kimə kim harda və hansı saatda hədiyyəni təqdim edir. Ərəblər onlara diqqət yetirilməsini və onları yaxşı qəbul etməyi çox sevirlər. Müsəlman ərəblər özləri çox qonaqpərvərdir, kimin qonaq gəlməsindən asılı olmayaraq onun üçün isti xoş qonaqpərvərlik abı-havası yaradırlar.

Diplomatik protokol və etiketə görə qonaq düşdüyün ölkənin ənənələrinə və davranış qaydalarına riayət etmək tələb olunan əsas şərtlərdəndir. Baxmayaraq ki, bir əcnəbi üçün onlar bəzən çox qeyri-adi belə görünə bilər. Belə ki, rəsmi ziyarətlərin nümayəndələri nəzərə almalıdırlar ki, İslam qaydaları tam qapalı, qeyri-şəffaf geyimdə olmağı tələb edir. Müsəlman kodeksinə görə kişi və qadınların paltarları hətta parçalarına görə fərqlənir. Məs., bəzi ölkələrdə kişilər ipəkdən olan geyim geyinə bilməzlər. Qadınlar da maksimum qapalı geyinməli, makiyaj nəzərə çarpmamalı, yüngül qoxulu ətirdən istifadə etməli, əgər saçlar uzundursa, onlar səliqə ilə yığılmalıdır. Başını yaylıqla örtmək də tövsiyə olunur. Bu da ilk növbədə həm öz, həm də qonaq olduğun ölkənin nümayəndə heyətinə hörmətin təzahürüdür. Qadınlar son zamanlar ərəb və müsəlman ölkələrinin nümayəndə heyətləri ilə görüşlərdə sıx iştirak edirlər. İşgüzar qadınlar nəzakət

normalalarına və ənənələrə riayət etməyə çox çalışırlar. Səudiyyə və ya İran kimi ölkələrə gələnlər dini-milli ənənələri nəzərə almalı və maksimum təvazökar geyinməlidirlər. Rəsmi görüşlər çərçivəsində ərəblər menyuya qədər hər şeyi çox diqqətlə götür-qoy edirlər. Təbii ki, hər kəsə müsəlmanların qidasında donuz əti, alkoqol və jelatinin qadağan edilməsi çox yaxşı bəllidir. Hər bir müsəlman ölkəsinin özünəməxsus rəsmi etiket xüsusiyyətləri də vardır. Bu ilk növbədə həmin ölkənin İslam qayda-qanunlarına nə dərəcədə tabe olmağından irəli gəlir. Buna baxmayaraq ərəb ölkələrində işgüzar etiketin oxşar və müştərək elementləri vardır. Xarici qərarların qəbul edilməsində dini faktor bir-mənalı olaraq öz sözün deyir. Ərəb-müsəlman aləmi yekcins deyildir. Təbii ki, bu görüşlərin aparılması metodlarına təsir etməyə bilməz. Müxtəlif dövrlərdə Misirdə işləmiş rus diplomatları çox doğru qeyd etmişdirlər ki, danışıqlar zamanı Misir tərəfinin nümayəndələri üçün öz ölkələrinin tarixi ənənələrinə hörmət və milli qürur hissi xarakterikdir. Onlar milli müstəqilliklə bağlı məsələlər də olduqca həssasdırlar. Misirlilərə olduqca sərt və çox inkişaf etmiş inzibati davranış qaydaları məxsusdur.

Etiket inkişafına cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin davranış normaları, dini ayinlər, habelə ölkənin milli adət-ənənələri öz böyük təsirini göstərib. Ərəblərin nitqində "imtina" anlayışı diplomat və ya sınavi vətəndaş olmağından asılı olmayaraq gözəl bir şəkildə və ustalıqla tərtib olunur. Mentalitet nöqtəyi-nəzərindən ərəblər üçün həmsöhbətə qəti şəkildə "yox" demək ədəbsizlik sayılır. Və bu çox kobud davranış hesab olunur. Ona görə də onlar "yox"u daha yumşaq formada deyirlər: hə...amma...Səriştəli diplomatlar deyirlər ki, Şərqdə gözləməyi bacarmaq lazımdır: bütün qərarlar partnyorların çox diqqətlə araşdırılmasından sonra qəbul edilir. Ərəblər əməkdaşlığı inam üzərində qururlar: inam isə illərin sınağından keçməlidir. Danışıqlar zamanı partnyorların davranışını ciddi şəkildə izləmək lazımdır. Bir qayda olaraq ərəb diplomat hər hansı bir məsələ ilə bağlı birbaşa "yox" deməyəcəkdir. Zamanında anlamaq lazımdır ki, hansı halda "hə" müsbət mənada işlədilir, hansı halda sa "yox" mənasına gəlir. Ərəb diplomatiyasının əsas ustalığı elə bundan ibarətdir.

MENTALİTET

Hər bir xalqın milli xarakteri həmin xalqın tarixi inkişafının xüsusiyyətləri, onu əhatə edən coğrafi mühitin xarakteri, tərbiyə və ideologiyanın təsiri altında formalaşır. Ərəblərin mentaliteti hissediləcək dərəcədə digər xalqların milli xüsusiyyətlərindən

fərqlənir. Bura son dərəcə məğrurluq, ani qeyz, nadir qonaqpərvərlik, həddən ziyadə cəsurluq, dini fanatizm, bədəvilərin əxlaq kodeksi, ərəb cəmiyyətində kişi və qadının çox fərqli olan mövqeyi daxildir. Qədim zamanlardan bəri ərəblər bir etnos olaraq xüsusi daxili struktura və xüsusi davranış stereotiplərinə malik idilər. Onlar bir növ təbiətin övladı hesab olunurlar. Ərəblərin yaşadığı mühit onları belə adlandırmağa imkan verir. VII əsrdə Ərəbistan yarımadasında islamın yaranması ilə onun digər ölkə və regionlara intişarı başladı. İlk ərəb xəlifələrinin uğurlu yürüşləri, bir-birinin ardınca gələn zəfərlər ərəblərdə digər millətlərdən üstün olma kompleksinə səbəb oldu. Cihdi-cəhdlə gizlədilməsinə baxmayaraq bu düşüncə tərzini hələ də hökm sürməkdədir. Xarici siyasətlə bağlı deklarasiyalarda da bu özünü büruzə verir. Belə ki, bəzən bəzi ərəb siyasətçiləri və ya liderləri İraq ərəblərini qədim Babil mədəniyyətinin yeganə daşıyıcıları, Tunis və Liviya ərəblərini Karfagen mədəniyyətinin təsisçiləri, müasir Misir ərəblərini isə Qədim Misir sivilizasiyasının sələfləri kimi qiymətləndirirlər. Bununla da əslində *ümumərəb evi* fonunda mədəniyyətlərin müxtəlifliyi vurğulanır. Məs., misirlilər özlərini dünyanın ən yaxşı insanları, öz ölkələrini isə dünya sivilizasiyasının mərkəzi hesab edirlər. Dini görüşlərinin fərqliliyinə baxmayaraq livanlılar öz tarixlərinin qədim finikiyalılara gedib çıxdığını vurğulayırlar ki, onlar da bütün əlifbaların əsasında duran əlifbanı işləyib hazırlamışlar.

Avropalılara çox qəribə gəlir ki, ərəblər yalnız eşitmək istədiklərini eşidirlər. Bunu da ərəb mentalitetinin tərkib hissəsi adlandırmaq olar. Misir ərəblərinin fonunda ərəb mentalitetinin bəzi xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək. Misirli həmsöhbət çox vaxt söhbət əsnasında öz fikirlərini gizlədir, ilk növbədə qarşı tərəfin fikirlərini öyrənmək istəyir. Əgər söhbət xarici ilə aparılırsa, o hər hansı bir məqsədə çatmaq üçün məharət və ya vasitə hesab olunur. Həmsöhbətin əsl niyyətini ortaya çıxarmaq asan məsələ deyildir. “Ətrafdakılar nə deyər?” fikri daima misir insanını müşayiət edir. Misirli sosioloq İzzət Hicazi yazır: “Səhv etməmək cəhdi, gülməli və ya ləyaqətsiz görsənməməyə səy etmək istəyi çox misir insanını ən ağılagəlməz əməllərə əl atmağa sövq edir. Hətta müsəlman üçün günah sayılan intihara əl atmaq cəhdinə qədər!” Sosioloq hesab edir ki, əgər tələbə imtahanda şparqalkadan istifadə edirsə, bu tək cəhdə keçmək üçün edilmir. O, kəsilərək müəllim və yoldaşlarının yanında gülünc vəziyyətə düşmək istəmir. *Hər şey Allah tərəfindən müəyyən edilib*- fikri misirliyə öz səhvini boynuna almağa imkan vermir. Özünü tənqid istisna bir hal sayılır. Ya misirli haqlıdır, ya da baş

verənlərə görə başqa kimsə məsuliyyət daşıyır. Son nəticədə hər şey qəddərdən, Allahın iradəsindən asılıdır. 1967-ci ildə müharibə zamanı İsrail tərəfi misirlilərin bu milli xüsusiyyətlərindən məharətlə istifadə etdi. Onlar eyni zamanda bir neçə aeradromu bombalaya bilərdilər. Lakin İsrail tərəfi onları fasilələrlə bombalayır. Onlar bilirdi ki, baza rəhbərləri o dəqiqə yuxarılara bu bəd xəbəri verməyəcək və ümumi həyəcan signalı o dəqiqə elan olunmayacaq. Misirlilər çox vaxt ümumi kəlimələrlə danışib bir mövzunun ətrafında fırlanırlar. Onlar üçün əsas odu ki, mənfi cavab almasınlar və münasibətləri korlamasınlar. Ona görə də misirlilər çox nadir halda siyasi və ya elmi konfliktlərin münasibətləri korlanmasına icazə verirlər.

ƏRƏB AİLƏSİNDƏ QADININ VƏ UŞAĞIN YERİ VƏ MÖVQEYİ

Müasir müsəlman ideoloqlarının qadın azadlığı ilə bağlı görüşlərinin tədqiqi onu deməyə əsas verir ki, onlar bu məsələnin bütün aspektlərini əhatə edir. Öz fikirlərini Qurandan, eyni zamanda sünənə və şəriətdən gətirilən sitatlarla əsaslandıraraq müsəlman ideoloqları qadının təhsil alma, cəmiyyətin siyasi-sosial və mədəni həyatındakı iştiraka olan hüququndan, işləmək hüququndan danışirlar. Qadına qarşı ədalətsizliyin aradan qaldırılması, müasir sivilizasiyanın normalarına uyğun yeni mədəniyyətin formalaşması birbaşa "informasiya inqilabı" ilə bağlıdır. Eyni zamanda burada böyük rol dünyəvi təhsilin də üzərinə düşür. Fars körfəzi ölkələrində qızlar üçün ilk ibtidai özəl məktəb 1921-ci ildə, dövlət məktəbi isə 1951-ci ildə Küveytdə yaradılıb. Bəhreyyədə ilk ibtidai özəl məktəb 1928-ci ildə, dövlət məktəbi isə 1951-ci ildə yaradılıb. Səudiyyədə qızların məktəbdə təhsil alması 1960-cı ildə başladı. Əgər başlanğıcda ailələr qızları məktəbə çox həvəssiz göndərirdilərsə, sonradan bu fikir də dəyişməyə başladı. Hətta qız məktəblilərin sayı oğlanları belə ötməyə başladı. Buna 1994/1995-ci illər üçün BƏƏ, Küveyt və Qətər üzrə olan statistik məlumatlar açıq şəkildə dəlalat edir. Bütün bu ölkələrdə pulsuz olan ibtidai təhsilə müvafiq yaşda olan qızların 90% cəlb edilib. Hal-hazırda ərəb ölkələrində qadınlarla bağlı qanunvericilik məsələləri kəskin diskussiya obyektidir. Bununla yanaşı qadın təhsil almaq və istədiyi peşədə işləmək hüququna malikdir. Kifayət qədər ərəb qadını xaricdə təhsil alıb və alır. Diskussiyalar nəticəsində son 10-20 il ərzində qadının şəxsiyyətinin statusu ilə bağlı qanunlara dəfələrlə yenidən baxılıb. Ənənəvi İslam hüququna belə yenidən baxılmış və orada dəyişikliklər edilmiş-

dir. Quranın və şəriətin tələb və qanunları müəyyən dərəcədə müasir dövrün tələbləri ilə şərh edilməyə başlanılmışdır. Halbuki bəzi ölkələrdə əks prosesi də müşahidə etmək olar. Belə ki, son onilliklərdə bəzi ərəb ölkələrində İslamın siyasi rolunun artması ilə qanunvericiliyə şəriətdən qadınlarla bağlı bəzi müddəaların əlavə olunduğu da müşahidə olunur. 2000-ci ildə misirdə qadınlarla bağlı yeni bir qanun çıxdı: onun bəzi paraqraflarına əsasən qadına “ev əşyası, mülkiyyət” kimi baxmaq olmaz. Qanunun mətnində bəzi ailə münaqişələrinin həlli yolları haqda danışılır və tərəflərin bərabərliyi vurğulanır. Misirli jurnalistlərin fikrincə, qanunun bütün məğzi ailə bağlarının möhkəmləndirilməsinə xidmət edir. Cinslərin bərabərhüquqluğu prinsipi Quranın bəzi surələrində də öz əksini tapmışdır. Bundan çıxış edən Küveyt, Qətər və Bəhreyn bəri başdan öz konstitusiyalarına kişi və qadın arasında hüquqbərabərliyi məsələlərini daxil etmişlər. Bu ölkələrin konstitusiyalarının 29, 9 və 18-ci bəndlərində deyilir ki, vətəndaşlar cinsindən asılı olmayaraq öz hüquq və öhdəliklərində bərabərdirlər. Digər monarxiyalar da bu norma cinslər qeyd edilmədən göstərilir. Oman konstitusiyasının 17-ci maddəsində bütün vətəndaşların qanun qarşısında bərabərhüquqlu olması deyilir. BƏƏ-nin konstitusiyasının 14-ci maddəsində bütün vətəndaşlara bərabər, eyni imkanların verildiyi qeyd edilir. Ciddi dəyişikliklər Səudiyyədə baş verdi. 1999-cu ilin aprelində vəliəhd Abdullanın Səudiyyə cəmiyyətində qadınların rolunun yüksəldilməsi və onlarla dialoq qurulması ilə bağlı çıxışına çox müsbət reaksiya verilmişdir. Vəliəhd qeyd etmişdir ki, “qadının şəxsiyyət və ya sürücülük vəsiqəsinin əldə etməsi kimi ciddi məsələnin həlli onun cəmiyyətin həyatında tam iştirakının təmin edilməsi kimi məsələ ilə müqayisədə kifayət qədər sadədir.” Bunula belə, modernləşmə hələ çox şeyi dəyişə bilməyib. Məs., Qətərdə qadının diktor vəzifəsini tutması üçün yuxarı dairələrin xüsusi razılığı tələb olunur. 1996-2000-ci illər üçün nəzərdə tutulmuş iqtisadi inkişaf planına əsasən 273 min səudiyyəli qadın özəl və dövlət sektorlarında işlə təmin edilmişdir. Ticarət Sənaye Palatasının ststistikasına görə, bizneslə məşğul olan qadınların sayı 70 minə çatmışdır.

Uşağın doğulması və adətlər-Ərəb qadınının ailədə dəstəyi və mövqeyi onun uşaqları, xüsusilə də oğullarıdır. Onların sayı nə qədər çoxdursa, qadının hörməti və nüfuzu bir o qədər artıqdır. Övladın həyata gəlməsi nikahın və həyatın mənasını təşkil edir. Ərəb ata sözündə deyilir: “Varisi olan kəs ölmür.” Oğul ailə üçün bir kömək, bir dayaqdır. Yeniyetmə oğlanlar valideynləri ilə birlikdə kənd yerində sahələrdə işləyir,

qoca vaxtlarında isə onların arxasında durur. Oğulun anasına olan sevgi və məhəbbəti ona bütün əzablarını unutdurur. O özü də vaxt gələcək qaynana olacaq və ailəni idarə edəcək. Uşaq etnoqrafiyası məsələləri Livan nümunəsi üzərində çox gözəl araşdırılıb. Bura məxsus əlamətlərin əksəriyyəti xüsusən Yaxın Şərqi ölkələrinin əhalisinin uşaq tərbiyəsindəki rolunda özünü göstərir. Biz bu problemi Livan (müəyyən qədər Misir) üzərindən təhlil edəcəyik.

Məlum olduğu kimi, övlad sahibi olmama ərəb cəmiyyətində Allahın cəzası kimi qəbul edilir. Sonsuzluq səbəbi ilə boşanmış qadının II dəfə ailə qurmaq şansı sıfıra bərabərdir (əgər boşanmanın səbəbi bilinərsə). Toy zamanı qonaqlar gənclərin üzərinə buğda dənələri və ətir tökürlər. Qaynana gəlinə turş xəmir parçası verirdi. O, elə bil ki, gənc ailənin özülünü təşkil edirdi. Gəlin onun içinə bir neçə qəpik qoyaraq xəmiri təzə evinin qapısının üst tirinə yapışdırırdı. Onun möhkəmliyi ailə ittifaqının möhkəmliyinə bir işarət idi. Əgər xəmir parçası toydan az sonra parçalanırsa və ya yeri düşürsə, bu bəd əlamət hesab olunurdu. Sonsuz qadınları müalicə etmək üçün müqəddəs şəxslərin məqbərələri ziyarət edilirdi. Bütün bu adətlər bütperəstlikdən qalma adətlər idi və İslamla heç bir əlaqəsi yoxdur. Qədim abidələrin də mistik gücə malik olduğuna inanırlar. Övladları olmayan qadınlar 7 dəfə piramidaların ətrafında dövr edir və inanırlar ki, övlad sahibi olacaqlar və hətta oradan talisman və ya amulet olaraq xırda daş parçalarını götürürlər. Livan qadınları uşaq həsrəti ilə nəinki öz dini icmalarının müqəddəslərinə, hətta başqa dinlərə də üz tuturdular. Hamiləliyin ilk günlərindən ana oğul sahibi olacağına inanır və onu gözləyir. Axı qız övlad ərə getdikdən sonra başqa evə üz tutacaq və o ev ona döğmə yurdu əvəz edəcək. Gələcək uşağın cinsini təyin etmək üçün bir sıra əlamətlərə əsalanırlar. Əgər hamilə qadın ilk addımını sağla atırsa oğlan, solla atırsa qız dünyaya gələcək. Əgər qadın kifirləşibsə və ət və süd məhsullarına üz tutubsa, deməli oğlan dünyaya gələcək. Əksinə, əgər o, gözəlləşibsə, turş və istiotlu yeməklərə üstünlük verirsə, qız dünyaya gələcək. Hamiləliklə bağlı Misir qadınlarına məxsus maraqlı bir fakt da vardır: hamilə qadınlar öz otağının divarlarına görkəmli şəxsiyyətlərin və ya gözəl simalı kişilərin şəkillərini asırlar. Misirlilər inanırlar ki, onlara tez-tez baxsalar və ya onların simalarını yadda saxlasalar, onların uşaqları da gözəl simalı dünyaya gələcək. İlk övladın dünyaya gəlməsi qadının statusunu dərhal dəyişir. Yalnız bundan

sonra o, ailənin tamhüquqlü üzvünə çevrilir. Əri öldüyü zaman isə oğlu həddi-bülüğa çatana qədər onun mülkünü və əmlakını idarə edir.

Livanda yeni doğulmuş körpəni o dəqiqə isti duzlu su ilə yuyur, bitki yağı və ya spirt ilə yağlayırlar. III gün körpəni əzilmiş quru reyhan yarpaqları və xırda duzla sürürlər. Bu bədəni möhkəmləndirir və dəri üçün faydalıdır. Uşağın doğulmasından sonra otağa müxtəlif qida məhsullarından ibarət zənbil gətirilir. Təqribən elə bu vaxt da çox müsəlman livanlılar körpənin gözüne sürmə çəkirlər. Bu da həmçinin sağlamlıq məqsədi ilə icra edilir. Müsəlmanlarda yenidoğulmuş **azan** oxuyurlar, xristianlarda isə yunan dilində **“Allah bağışla, əfv et!”** sözləri deyilir. Bundan sonra körpəni otaqdan çıxarırlar ki, o, dünya işığını görsün və təmiz hava udsun. Anaya-**“eynar”**-darçın və qozdan ibarət şərbət hazırlayırlar. Ananın rasionunda toyuq bulyonu, ət yeməkləri və süd olur. Bir neçə gündən sonra təzə ana olmuş qadın əvvəlki həyat tərzinə qayıdır. Gəliri az olan ailələr belə bir süfrəni yalnız bir dəfə açır və orada bütün ev nümayəndələri iştirak edir. Bu hadisə münasibətilə qonşu uşaqlara kişmiş, konfet, pirojna və maqrun paylayırlar. Adətən valideynləri təbrik etməyə gəlmiş qonaqlara qəhvə, xristianlarda üzüm arağı, və xüsusi bir yemək olan-**muqli**-verilir. Bu yemək qızılgül suyu tökülmüş düyüdən, şəkər, qoz, badam və zirədən ibarətdir. Bu yeməkdən imtina etmək olmaz: bu uşağa ziyan edə bilər. Körpənin valideynlərini təbrik edərkən Misirdə **“Strabba bazkum”** (Qoy sizin övladınızı daima uğur və var-dövlət əhatə etsin) və ya مَبْرُوكٌ (yeni doğulmuş münasibətilə təbrik edirik) sözləri deyilir. Uşağın adı ilə maraqlanmaq adətdəndir. Qonaqlara qəhvə, çay və meyvə ikram edilir. Kişi və qadınlar ayrı-ayrı otaqlarda oturlar. Evi tərk edərkən qonaqlar yenə də təbrik ifadələri işlədir, uşağın valideynləri isə göstərilən diqqətə görə təşəkkür edirlər.

Adqoyma və adlandırma-Körpənin həyatında ən mühüm hadisə adqoyma mərasimidir. Axı inanca görə insanın adı müəyyən dərəcədə insanın həyatına təsir edir. Xristianlarda bu, körpə doğulduqdan az sonra baş verir və xaç suyuna salma mərasimi ilə üst-üstə düşür. Ənənəvi təsəvvürlərə görə xaçsuyuna salınmamış körpə şər qüvvələrin hədəfinə çevrilə bilər. Və o, özünə və yaxın qohumlarına bədbəxtlik gətirə bilər. Xaç suyuna salınma mərasiminin xərclərini xaç ata və anası boynuna götürür. Onlar həmçinin xaç oğullarına hədiyyələr də edirlər. Körpənin adının seçimi ilin fəsillərindən, ulduz və planetlərin mövqeyindən, habelə ailə durumundan asılıdır. İlk uşağa adətən

rəhmətlik babanın və ya ulu babanın adı qoyulur. Sağ olan babanın və ya yaxın qohumların adının qoyulması həm uşağa, həm də həmin adama ziyan vura bilər. Bayram günü doğulmuşa **عِيدٌ**, Milad bayramında doğulmuşa isə adətən **مِيلَادٌ** adı verilir. Çoxuşaqlı valideynlər, əgər bütün uşaqları qızdırsa, sonuncu qıza **كَفَى**, **تَمَامٌ**, **مُنْتَهَى** adlarını verirlər. **عُقَاتٌ**, **فَهْدٌ**, **نَمْرٌ**, **أَسَدٌ**, **ذُنْبٌ** və s. bu kimi adları böyük uşaqları tələf olmuş ailənin sonradan doğulan övladlarına verirlər. Hal-hazırda Livan şəxs adları fondunun daralması prosesi baş verir: üstünlük ümumərəb antroponimlərinə verilir. Adətən bu adların kəskin şəkildə konfessional bağlılığı olur. Kişilərdə **سَعِيدٌ**, **خَلِيلٌ**, **حَسَنٌ**, qadınlar da **نَيْلَى**, **وَرْدَةٌ**, **أَمْنٌ** adlarını göstərmək olar. Bununla yanaşı geniş şəkildə əsl müsəlman (Muhamməd, Ali) və xristan (Butrus, Circis) şəxs adlarından da istifadə olunur. Körpə uşağa nadir halda öz adı ilə müraciət edirlər. Ona **المَحْرُوسُ** (Allah tərəfindən qorunmuş) deyə müraciət edirlər. Valideynlərə gəlincə onlara *teknonimik* müraciət olunur. Məs.; əgər uşağın adı Səiddirsə, onun atasını -Əbu Səid, anasına isə Ummu Səid-deyə müraciət edilir. Bəzən teknonimlərdən övladı olmayan və ya subay olan kəslərə müraciət zamanı istifadə olunur. Bununla onlara xoşbəxt ailə həyatı və sağlam övladlar arzu edilmiş olur. Nikaha qədər verilən tam bir sıra sabit teknonimlər mövcuddur: İlyas= Əbu Hasif; Səlim=Əbu Nəcib; Həsən=Əbu Yusif və s. II verilən ad ləqəb kimi çıxış edə bilər: **نُورُ الدِّينِ الطَّوِيلِ**. Bəzən o, insanın yaşadığı ölkə, məkan, ailə, sənət və ya peşə ilə bağlı olur. Məs.: **الراشِدِيُّ** - (Raşid şəhərindən olan), **الصَّبَّاحُ** –(rəngsaz deməkdir). Belə adlar çox vaxt nəsil-dən-nəsilə ötürülür və ailəyə mənsub olur. Böyüklərlə kiçiklər arasında olan xüsusi yaxınlıq “güzgü” müraciətlərlə ifadə olunur: ata uşağa **أَبَا**, ana **مَامَا**, bibi isə **عَمَّتِي** deyə müraciət edir. Bu geniş yayılmış adət uzun müddət öz izahını tapa bilmirdi. Bununla belə, bu cür müraciətnamələr uşağın ilkin sosiallaşmasına kömək edir, çox erkən çətin qohumluq terminologiyasını mənimsəmədə ona yardım edir: bu yolla o, ailə-qohumluq əlaqələri sistemində öz yerini dərk etməyə başlayır.

Uşaqlarla bağlı inanclar- Bir çox livanlılar inanırdılar ki, şər qüvvələr doğulduğu gündən bəri uşağı izləyir. Hər bir uşağın ölümünü şər qüvvə və ruhlarla, bəd nəzərlə və ya evə arzuolunmaz qonağın gəlməsi ilə izah edirdilər. Əgər arzuolunmaz qonaq uşağın üstünə gəlmişsə, onun paltarından bir parça götürülüb yandırılmalıdır. Şər ruhlar uşağa **“kabse”** adlanan öldürücü azar gətirə bilər. Bu bələdən günəş doğmamışdan qabaq dənizdə çimmək və ya bu sözləri deyərək boş qəbirə salmaqla can qurtar-

maq olar: “Ey ölüm! Öz oğlunu götür, bizə öz uşağımızı qaytar!” Kabsedən qurtulmaq üçün beşiyin üstünə iri dəmir alətlər-xəncər, bıçaq-və s. asılırdı. Livanda və digər Yaxın Şərq ölkələrində uşağın göbəyinə xüsusi diqqət verilir. Onun mistik yük daşdığı güman edilir. Uşağın boyunun artması üçün heç kim onu tapdalamamalıdır. Bunun üçün onu təmiz əski parçasına büküb giriş qapısının üst tirinə yerləşdirirlər. Livan-xristian inanclarına görə, əgər körpə xaç suyuna çəkilməyibsə, o, ətrafdakılar üçün təhlükə ola bilər. Əgər körpəni ilk dəfə başqa bir kəndardan içəri salırlarsa, uşağın başı üstündə çörək parçalayırlar. Bu, şər qüvvələri qorxudub uşaqdan uzaqlaşdırır. Uşaqlara insana, heyvana və əşyaya çevrilə biləcək şeytandan qorxmaq təlqin edilirdi və onlarda cinlərə inam tərbiyə edilirdi. Onları həmçinin əcinələrlə və qulyabanularla da qorxudurlar. Xüsusi qorxuya yenidoğulmuşları və zahı qadınları məhv edə bilən qulyabanu-ifritlər, yəni-قَرِينَةٌ və ya مَطْرُودَةٌ (qovulmuş) səbəb olurdu. Bu ifritənin şərindən qorunmaq üçün canavar sümüyünün olduğu buxurdan və əllə yazılmış amuletlər gəzdirdilər. Ərəb Şərqində bəd nəzərə olan inam çox yayılıb. Deyilənə görə, pis gözü olan şəxs istəmədən belə çoxlu ziyan verə bilər. Bəd nəzər məhsul verən ağacı məhv edər, sağlam insanı xəstəliyə salar. Ən məhvedici təsire “mavi-göy gözlər” malikdir. Livanlılar tez-tez deyirlər: “Göy gözləri, aralı dişləri olan adamdan uzaq olun.” Buna görə də gözdən qorunmaq üçün ərəblər uşaqların, bəzən isə mal-qaranın boynuna böyük mavi muncuq taxırlar. Qoruyucu vasitə olaraq mərcandan, balıq sümüyü və **zambaqa** adlanan 3 bucaq formalı talismandan istifadə olunur. Bəzən xəstə uşağı Allaha tapşırıb həddi-bülüğa çatana qədər saçların kəsmirlər. Bu adətlər livanlılar tətəfindən onların dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq icra edilir. Xristian ərəblər arasında Məryəm ananın, Müqəddəs Antoninin və s. şəkilləri olan qoruyucu medalyonlar geniş yayılıb. Körpənin dişləri çıxmağa başlayanda bu prosesi yüngülləşdirmək üçün onun boğazından göstəbəyin dişini asırlar. Bu münasibətlə ziyafət təşkil olunur və qonaqlara undan xüsusi yemək-**siniyye** hazırlanır və şirniyyatlar bişirilir. Belə bir inanc var ki, əgər bu qonaqlıq təşkil olunmasa, uşağın dişləri əks tərəfə çıxmağa bilər. Livanlılara görə hər bir uşağı 3 təhlükə gözləyir: dişlərin çıxması, süddən ayırma və məktəb....

NİKAH, EVLİLİK, TOY VƏ BOŞANMA

Ərəb cəmiyyətində **nikah və evlilik** həyatdakı ən vacib iş hesab edilir. Ərəblər stabilliyə can atan möhkəm bir ailəni hər şeydən üstün tuturlar. Xoşbəxt ailə həyatı ərəb aləmində hər kəsin can atdığı ən vacib hədəfdir. İslam nikaha qəblərin vüqəddəs ittifaqı kimi baxır, onu hər iki tərəf üçün etibarlılıq mənbəyi hesab edir. Belə ki, Ən-Nisa surəsində nikah müqaviləsinin bütün detalları təsvir olunur. Müsəlman qadınla ancaq müsəlman kişi evlənə bilər. Müsəlman kişi isə xristian, yəhudi, atəşpərəst qadınla evlənə bilər. Bəzi din xadimləri bu prinsipləri pozmağa cəhd etmişlər. Məsələn, 2001-ci ildə Misir müftisi **Nəsr Fazil Yasel** müsəlmanlara yəhudi qadınlarla evlənməyi qadağan edən bir fətva verdi. Ona görə ki, bu İslam dini və cəmiyyətinə ziyan gətirə bilər. Bunun da tutarlı səbəbi vardı: belə ki, yəhudi qadınlardan doğulan uşaqlar yəhudi cəmiyyətinə məxsus olacaqdılar. Çünki yəhudilərdə hər şey ana xətti ilə bağlıdır. Ərə gedərkən qeyri-müsəlman qadın öz dinindən imtina etməyə bilər, lakin ondan doğulan uşaqlar müsəlman hesab olunurlar. Müsəlman qadının digər dindən olan şəxslərlə ailə qurmasına rəsmi şəkildə **Misir, Tunis və Mərakeşdə** icazə verilib. Bir çox ərəb ölkələrində, o cümlədən **Suriya, İordaniya, İraq** və s. də belə nikahlara qanunvericilik səviyyəsində qadağa qoyulub. Bununla belə Əlcəzairdə ölkə xaricində müsəlman qadınla əcnəbinin bağladığı nikah qəbul olunur. Lakin dövlət qanunları və şəriət bu məsələdə başqa mövqe tutur: Əl-Əzhər üləmaları xüsusi fətva ilə müsəlman qadının əcnəbi və müsəlman kişinin bütperəst qadınla nikahına şəriətin qadağasını təsdiq etdilər. Eyni zamanda onlar müsəlman qadının kommunistlə nikahını qeyri-qanuni elan etmişlər.

Xariciyə ərə gedərək öz dinindən imtina etmə yalnız çox böyük məhəbbət nəticəsində ola bilər. Belə cəsarətli addımı atmaqla müsəlman qadın bütün qohumlarla münasibətləri və sosial əlaqələri kəsmiş olur. O öz məhəlləsini və ya uşağı özü kəndi tərk etməlidir. Xariciyə ərə gedən qadın adətən öz ölkəsini belə tərk etmək məcburiyyətində qalır. 2000-ci ildə baş vermiş belə bir hadisə hətta tarixə düşüb. Bəhreyn şahzadəsi **Miriam** amerikalı dənizçi **Ceyson Consa** aşiq olur və saxta sənədlərlə onunla birlikdə ABŞ-a qaçır. Bu hadisə iki köhnə müttəfiq-ABŞ və Bəhreyn arasında çox böyük problemlərə səbəb olmuşdu. Şahzadənin qohumları həm qızdan, həm də oğlandan qisas alacaqlarını bildirmişdilər.

Misrin varlı təbəqəsi və yaradıcı intellektualı arasında "**örfi**"- **عُرْفِي** adlanan qeyri-rəsmi nikahlar çox yayılmışdır. Müsəlman qaydalarına görə qəlin və bəy iki şahidi

din iştirakı notarius olmadan ilə nikah müqaviləsini bağlayırlar. Belə qeyri-rəsmi nikahlar heç bir hüquqlar vermir və məhkəmələr tərəfindən də qəbul edilmir. Lakin ona qadağa da qoyulmur. 90-cı illərdə belə nikah növü ali məktəb tələbələri arasında dəb halını almışdı. Bir qayda olaraq belə nikahlar valideynlərdən xəbərsiz bağlanırdı və əgər ailə mühafizəkar olurdusa, çox ciddi problemlərə gətirib çıxarırdı. Belə bir təzahür yerli hakimiyyəti və rəsmi dini dairələri çox narahat edir. Çünki bu müsəlman cəmiyyəti üçün çox ciddi bir təhlükə hesab olunur. Qərb cəmiyyətində belə qeyri-rəsmi nikahlar vətəndaş nikahı kimi tanınır və çox normal qarşılanır. 90-cı illərdə Livanda hakim dairələr tərəfindən nikah qanunvericiliyinə müəyyən dəyişikliklər etmək nəzərdən keçirilirdi. Mövcud dini nikaha əks olan—dini olmayan nikah (vətəndaş nikahı) ideyası ortaya çıxdı. Bu məsələ **1998-ci** ildə prezident **E.Xraui** tərəfindən müzakirəyə çıxarıldı. Prezident öz təklifini belə izah edirdi ki, vətəndaş nikahı müxtəlif dinlərə mənsub olan vətəndaşları birləşdirə bilər, onlara konfessionalizm prinsiplərində imtina etməyə kömək edə bilər. O, qeyd etmişdi ki, gənc nəsil bu ideyanı dəstəkləyəcək. Habelə bəyan etmişdir ki, aralarında nazir və deputatların olduqları Livan əhəlisinin 20% xarici ölkələrdə bağlanmış vətəndaş nikahında yaşayırlar. Əvvəlcə bu fikir hakim dairələrin yüksək şəkildə səs verməsi ilə bəyənildi. Lakin daha sonra dini liderlər onu təkzib etdilər. Belə ki, belə bir nikahın qanuna minməsi dini institutların Livanın sosial-iqtisadi və siyasi həyatına olan təsirini və nüfuzunu azaltmış olardı. Ərəb və xarici qadınlar arasında olan müvəqqəti nikahlar daha çox “Avropalaşmaya” məruz qalmış ərəb ölkələrində geniş yayılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, şüəlik də bir neçə saatlığa olan müvəqqəti nikahlara icazə verir. Müsəlman ölkələrinin əksəriyyətində bu geniş intişar tapmamışdır və ümumxalq tənqidinə məruz qalır. Bununla əlaqədar olaraq nikahsız və nikaha qədər əlaqələr məsələsi üzərində durulmalıdır. Ənənəvi-mühəfizəkar cəmiyyət qıza, qadına “günahı” bağışlamır. Əgər bu “günahı” oğul etmişsə, onda bu həll olunan məsələ sayılır. Əgər qızın etibarı, namusu ləkələnmişsə, onda ailənin üzərinə böyük bir ləkə yaxılır, onun kənd yerində yaşaması qeyri-mümkün sayılır. Evli qadının qeyri-qanuni əlaqələri ölümle oynamağa bənzəyir. Kişilərin bu cür əlaqələrinə (əgər başqasının arvadı ilə deyilsə) cəmiyyətdə daha yumşaq yanaşılır. Çoxarvadlılıq təcrübəsi də yox dərəcəsinə enməkdədir. Belə ki, poliqam ailəyə çox az rast gəlinir. Lakin qədim adətlərin dərinə kök saldığı bəzi ölkələrdə bu hala hələ də rast gəlinir. Belə halda, İslama görə kişi bütün ar-

vadlarına eyni münasibət göstərməlidir. Çoxarvadlılıq **Əlcəzair, Tunis, Mərakeş, Suriya, İordaniya, İraq və Yəməndə** qeyri-qanuni elan olunub, iki və daha artıq arvada sahib olmaq üçün məhkəmədən icazə alınmalıdır. Məhkəmə II və ya III evliliyi qəbul etməyə də bilər. Əqər bu evliliklər ailənin maddi durumuna pis təsir göstərəcəksə, onlara icazə verilmir.

Ərəblərin çoxu bu gündə üstünlük verirlər ki, evliliklə bağlı bütün proseslər uzun-əsrlik ənənələrə uyğun icra edilsin. Adətən ərəb ailəsində gəlinin və ya bəyin seçilməsi valideynlərin seçimi əsasında baş verir. Ədalət naminə deyilməlidir ki, bütün ərəb ölkələrində gəlinlə bəy əvvəlcədən görüşüb tanış ola bilər, bir-birilərinin evlərinə gedib gələ bilər, və hətta evlilikdən imtina belə edə bilərlər. Evliliklə bağlı məsləhətləşmələr, qərarların qəbulu müxtəlifdir. **Klassik** evlilikdə təşəbbüskar rolunda adətən ana çıxış edir. Formal təşəbbüskar isə ata olur. Nikaha insan həyatındakı ən vacib bir məsələ kimi baxırlar. Düşünülməmiş qərarlar verməkdən qaçınmaq üçün cəmiyyətin özü tərəfindən “uğursuzluqdan qorunma” tədbirlər planı hazırlanır. Əvvəla evlənmə qərarı valideynlər tərəfindən müzakirə olunur. Bu zaman qızın da söz demək haqqı olur. İkinci, əgər oğlan evlənmək istəyirsə, maddi vəsaitlər məsələsi ön plana çıxarılır. Gənclər başa düşürlər ki, nikah-heç də xarakterlərin sınağı demək deyildir, onların sonrakı həyatını və taleyini müəyyən edən bir hadisədir. Nikaha razılığın əsas hissəsini irəli sürülən namizədlərin ictimai və maddi durumunun araşdırılması və ortaya çıxarılması təşkil edir. Bu addım bir çox narahatçılıqlara son qoyur. Ən düzü ailəsi, əsli-nəcabəti, sosial statusu, özünü aparmaq bacarığı və maddi durumu yaxşı olan biri ilə ailə qurmaqdır. Şəriət gələcək xanımın yaxşı ailədən (nikahdan kənar doğulmamış) olmasını, yaxşı əxlaqa sahib olmasını, bakirə olmasını, və ən əsas İslam qayda-qanunlarına tabe olmasını tələb edir. Müsəlman ərəblər, xüsusilə də bədəvilər və fəllahlar arasında ata və ana xətti üzrə olan kuzenlərlə evlənmək geniş yayılmışdır. İlk namizəd sırasında I və ya II əmi-oğlu nəzərdən keçirilir. Bu cür nikahlar əmlakın və mal-dövlətin ailə şəcərəsi daxilində qalmasını təmin edir. Evlilik çağı gəlib çatanda həm gənc, həm də onun valideynləri atılacaq belə vacib addımı diqqətlə götür-qoy edirlər. Ərəblər nikaha girərkən xüsusi romantik gözləntilərdən uzaq olurlar və heç bir illyuziyalar qurmurlar. Qadına görə, əgərəri onu sevirsə və ona hörmət edirsə, deməli həqiqətən onun bəxti gətirib. Əsas məqsəd qadının maddi baxımdan yaxşı təmin olunması, müəyyən sosial status əldə

etməsi və davamçılarının olmasıdır. Ərəblərə görə, bu məqsədlər tam realdır və onlara çatmaq da mümkündür. Ərəb nikahı bütövlükdə stabil bir nikahdır: onun üçün qarşılıqlı hörmət, ailə üzvlərinə zövq yaşadan sakit münasibətlər xarakterikdir. Qadın kişiye sədaqətli olmalı, onun valideyn və qohumlarına hörmət göstərməli, evin xanımı kimi üzərinə düşən vəzifələri yerinə yetirməlidir. Qadın ərinin verə bildiyi maddi vəsaitlə kifayətlənməlidir. Nikahda ola-ola qadın öz şəxsi mülkiyyətini də əldə edə bilər. Ər–arvad arasında mülkiyyət birliyi yoxdur. Ona görə arvad və ya dul qalmış qadın ərinin borclarına görə məsuliyyət daşımır. Ər arvad bir birinin mülkiyyətindən istifadə edə bilər. Lakin bu mülkiyyətin ziyan görməsinə görə kişi məsuliyyət daşıyır. Ər öldükdən sonra şəriətə görə qadın 4 ay 10 gündən sonra yenidən nikaha girə bilər. Ər xanımı ilə yaxşı davranmalı, heç bir səbəb olmadan dava–dalaş etməməlidir.

Toyun özü böyük məsrəflər tələb edir. Hətta belə bir məsələ də var: “Sənin pullarının hesabına sultanın qızı belə sənin arvadın ola bilər.” Gənclər uzun illər boyunca başlıq üçün pul yığırlar. Və burda başqa bir məsələ də yada düşür: “Kim evlənə bilmirsə, oruc tutsun.” Hazırda Suriya, İraq, Tunis və Livanda 18, İordaniya da isə 16 yaşında nikaha daxil olmaq olar. Qadınlar Misirdə 16, İordaniya, Tunis və Mərakeşdə 15, Suriya və Livanda 17, İraqda 18 yaşında nikaha daxil ola bilər. Şəriətə əsasən daha erkən yaşlarda da nikaha girilə bilər. **Əlcəzairdə** 1984-cü ildə qəbul edilmiş Ailə Kodeksinə görə kişi 21, qadın isə 18 yaşında nikaha daxil ola bilər. Lakin qazinin yanında da nikah kəsilə bilər. Bir şərtlə ki, oğlanın aşağısı 16, qızın isə 15 yaşı olsun və ataları onların ailə qurmasına icazə versin. Qazidən lazımi arayış aldıqdan sonra bu gənclər yaşları çatanda rəsmi şəkildə nikahlarını qeydiyyatdan keçirə bilərlər. Başlıqsız(mehr) nikahı təsəvvür etmək olmur. Təbii ki, bu cinslər arasında hüquq bərabərliyini pozur və kişinin üstünlüyünü vurğulayır. Lakin bunu qızı alıb-satmaq üçün verilən məbləğ hesab etmək olmaz. Başlıq qızın valideynlərində, ya da onu özündə qalır. Boşanma baş verərsə, qız onun hesabına bir müddət yaşaya bilər. Onun bir hissəsi həmçinin toy xərclərinin ödənilməsinə və ya gənclər üçün ev əşyalarının alınmasına sərf edilə bilər. Nikah şəhadətnaməsi hazırlanır, qazi-hakimlər tərəfindən imzalanır, ailənin başçısına təqdim edilir. Toya dəvəti diqqətsiz qoymaq olmaz. Dəvətnamələr gəlin və bəyin atalarının adından hazırlanır və toya ən azı 1 həftə qalmış paylanılır. Əgər dəvətli şəxs bu və ya digər səbəbdən iştirak edə bilməyəcəksə, o üzr istəməli və ilk fürsətdə yeni evliləri təb-

rik etməlidir. Gənclər üçün hədiyyə olaraq ev əşyaları, zinyət əşyaları almaq olar; eyni zamanda gül səbətləri göndərilə bilər. Qonaqlar əvvəlcə valideynləri təbrik edir, sonra isə kişilər bəyi, qadınlar isə gəlini təbrik edirlər. Ev yiyələri təşəkkür əlaməti olaraq qonaqlara konfet, meyvə, piroq və hökmən qəhvə təqdim edirlər. Həm ev yiyələri, həm də qonaqlar bayram libasında olmalıdırlar: müasir kişilər avropasayağı geyinməli, qadınlar isə gecə libaslarında olmalıdırlar. İslamın təsiri çox güclü olan ölkələrdə kişi və qadınlar üçün ayrıca toy keçirilir. Belə toya adətən milli geyimlərdə gəlirlər. Toy mərasimi çox pul aparır. Xüsusilə kənd yerlərində ərəblər onu daha dar çərçivədə keçirməyə çalışırlar. **Körfəz** ölkələrində orta gəlirli ailənin toyunda 500 yaxın adm iştirak edir. **BƏƏ** də toy təxminən 300 min dirhəmə başa gəlir. Toylar yalnız həcminə görə fərqlənir, ssenari isə demək olar ki, eyni olur. Varlıların toylarında bahalı dekorasiyalar, işıq və musiqi effektləri olur, məşhur musiqi qrupları və müğənnilər dəvət edilir. Qadınlar qapalı qara əbalarda toya gəlsələrdə, onların altında dünyanın ən məşhur dizaynerlərindən olan qiyafətlər olur. Bəzən dəvətilər arasında avropalılar da olur. Bunlar ya rəfiqələr, ya da yaxın tanışlardan ibarət olur.

Evlilik az qala dövlət əhəmiyyətli bir məsələ sayılır: ona görə də son zamanlar müxtəlif təşkilatlar evlənmək istəyənlərə hər cür yardım göstərir. Bu yaxınlarda **Ərəb Ailə Təşkilatı** (Arab Family Organisation) belə bir plana imza atıb ki, gələcək bəyə toy xərclərini bağlamaq üçün 5 min dollar həcmində faizsiz borc versin. Bu proyekt imkan-sız, yerli adətlərə görə toy etmək imkanında olmayan gənclər üçün nəzərdə tutulub. Proyektin əsas məqsədi nikahların gec qurulmasının qarşısını almaqdır. Borc 15 il ərzində geri qaytarılmalıdır. İlk mərhələdə bu proyekt **Misir, Sudan və Tunisə** 3 il ərzində tətbiq olunacaq. Daha sonra bütün Ərəb Ölkələri Liqası dövlətlərinə şamil olunacaq. Hazırkı vaxtda həmin təşkilat müxtəlif ərəb ölkələrinin başçılarından 1 milyon dirhəm (270 milyon dollar) məbləğində yardım almışdır.

Boşanma- Boşanmış adamın yenidən nikaha girmək hüququ vardır. Xristian-ərəblərin böyük hissəsi boşanmanı qadağan edən dini cərəyanlara mənsubdurlar. Müsəlman kişilərin də boşanma haqqı vardır. Halbuki, din xadimləri müsəlman qadının boşanma hüququna mənfi münasibət bəsləyirlər. Boşanma aktı dini qaydalarla sət şəkildə nizamlanır. **Suriya və İordaniyada** ağılı başında olan və iş qabiliyyətinə malik kişi istənilən an qadından boşanma tələb edə bilər. Lakin ər boşanma tələbini irəli sür-

düyü an sərxoş imişsə, psixi sarsıntı keçirirmişsə, və ya ciddi xəstə olubsa bu boşanma qeyri-qanuni hesab olunacaq. **İraq, Misir, Mərakeş və İordaniyada** hər 2 tərəf boşanma ilə bağlı məhkəməyə müraciət edə bilər. Bir sıra ölkələrdə konfliktli hallarda münsiflər məhkəməsi də işə qarışır. Məsələn, Misirdə 2 həftə ərzində qadına veriləcək alimentin orta həcmi müəyyən edilir. Uşaqlar varsa, ata ərə gedənədək qıza, 15 yaşınadək oğula aliment ödəyir. Öz vəzifələrini icra etməyən ata, qanuna əsasən, 6 ayadək türmə cəzasına məhkum olur və ya cərimə ödəməli olur. Bəzən isə bunların hər ikisi eyni vaxtda icra edilir. Deyildiyi kimi, müsəlman kişi bu və ya digər səbəbə görə qadından ayrıla bilər. Lakin düşünülməmiş, tələsik addım onun cəmiyyətdəki nüfuzuna ciddi zərbə vura bilər. Bununla yanaşı boşanmış kişi öz keçmiş arvadına görə də müəyyən öhdəliklər də daşıyır. Formal olaraq kişi arvaddan çox asanlıqla boşana bilər. Bunun üçün bu sözləri demək kifayətdir: **أنتِ طالق – Sən azadsan, mən səni boşayıram.** Bu ifadə şahidlərin yanında söylənilir. Əgər bu ifadə 1və ya 2 dəfə deyilibsə, bu o deməkdir ki, hələ ki tərəflər barışa bilər. Əgər bu ifadə 3 dəfə deyilibsə, bundan sonra hökmən boşanma aktı gəlir. Nikahın dağılmasının qanuni əsası olaraq bunlar götürülür: tərəflərdən birinin İslam dinindən imtina etməsi; ərənin uzun müddət heç bir xəbərdarlıq olmadan yoxa çıxması; əqli və fiziki çatışmazlıqların olması.

Şəriət 4 növ boşanmanı nəzərdə tutur: **I – بَائِنٌ** adlanır və 50 yaşından yuxarı müsəlman qadına yenidən ərə getməyi qadağan edir. Əgər qadın cavandırırsa və kişi 3 dəfə **أنتِ طالق** deyibsə, lakin peşman olub qadını geri qaytarmaq istəyirsə, bu zaman o, bir xeyli prosedurlardan keçməlidir. Əvvəla qadın başqa 1 kişi ilə nikaha girməli, daha sonra ondan boşanmalıdır. Bundan sonra eks əri iki dəfə boşanmış arvadı ilə nikaha girə bilər. **II – رَجْعَةٌ** adlanır. Bu zaman boşanmaq niyyətini bildirən ər arvadı öz evində qoyub gedir. Sonra isə onunla barışaraq zamanla nikah münasibətlərini bərpa edir. **III – حَكْلٌ** adlanır. Bu o zaman tətbiq olunur ki, qadın mehri və ya onu ötüb keçən məbləği ödəyərək ərini tərk edir. **IV – مُبَارَاةٌ** adlanır. Bu növ boşanma hər 2 tərəfin razılığı ilə həyata keçirilir. Lakin o, qadından razılığa görə ənəm istəyir. Bu ənəm mehri aşa bilməz. Boşanmanın **III** və **IV** növlərində boşanma müqaviləsi boşanmanın növü, məbləği və qarşı tərəfin mükafatlandırma yolu göstərilməklə rəsmiləşdirilir. Ənənəvi olaraq boşanma o zaman qanuni hesab olunur ki, tərəflər əqli və fiziki cəhətdən sağlam olsunlar, onlar məcburiyyət və təzyiq olmadan hərəkət edirlər və hər 2 tərəf daxilən 100% bu ad-

dımın atılmasına əmindir. Adətən boşanmaya təşəbbüskar kişi olub: qadın onun qərarı ilə razılaşmalı və barışmalı idi. Əgər ər qadını heç bir şahid gətirmədən xəyanətdə ittiham edirdisə, o, etiraz edə bilərdi. Bu halda ər iftiraya görə cəzalandırılırdı. Qadın üçün boşanmanın təşəbbüskarı kimi çıxış etmək çox çətinidir. Bəs hansı hallarda qadın bunu tələb edə bilər? Əgər qadın sonsuz olarsa, ər sağalmaz xəstəliyə düşsə qadın boşanma tələb edə bilər. Habelə, qadın ərini onu maliyyə cəhətdən təmin edə bilmədiyini (mehr ödəmədiyini) və ya ailəsini saxlamaq iqtidarında olmadığını sübut edərsə yenə boşanma tələb edə bilər. Qadın özünü qeyri-itəatkar tərzdə apararaq əri könüllü çəkildə boşanmaya sövq edə bilər. Boşanma qərarını qəbul etmiş qadın məhkəmə prosedurunu keçməlidir. **İordaniya, Suriya və Mərakeşdə** qadın nikah haqqında şəhadətnaməyə belə bir bənd əlavə edə bilər ki, zərurət halında onun tam hüququ var ki, boşanma iddiası ilə çıxış etsin (əgər ixtilafı yatırtmaq mümkün deyilsə və ya qarşılıqlı kin və ədavət artmaqda davam edərsə). Bir sıra ərəb ölkələrində kişilər boşanmaq üçün məhkəməyə baş vurmaldır. Bu o deməkdir ki, müsəlman qanunlarının hökm sürdüyü ölkələrdə məhkəmə yolu ilə mülki boşanma qüvvəyə minir. Müsəlman qadın boşanarkən nikah müqaviləsini cırır və ər boşanma zamanı bütün məsrəfləri öz üzərinə götürməlidir. Bu bənd həmişə nikah müqaviləsinə əlavə edilir və məhkəməyə xərcləri kifayət qədər pul tutur. Bundan əlavə boşanmış qadın əks əri tərəfindən aliment alır və ən azı 3 ay müddətinə maddi və maliyyə dəstəyi alır. Bu müddət qadının hamilə olub-olmamasını təyin etmək üçündür. Əgər o, hamilədirsə, məhkəmə prosedurları və boşanma uşaq doğulandan sonra icra edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi ərəb ölkələrində boşanma məsələlərində tam olaraq islam hüququnun qaydalarına riayət edilir, bəzilərində isə bu, dövlət hüququna əlavə kimi istifadə olunur.

Müsəlman qanunvericiləri situasiya və şəxsi mövqelərindən asılı olaraq ailə-nikah münasibətlərinə toxunan müxtəlif dəyişiklik, əlavə və qanunvericilik aktlarının gah "lehinə", gah da "aleyhinə" olurlar. Məsələn, uşaqlar üzərində himayə-qəyyumluq nəzəri olaraq müsəlman hüququ tərəfindən müəyyən edilib. Uşaqlar müəyyən yaşadək ana ilə qalmalıdırlar: oğlanlar 7, qızlar isə 9 yaşadək. Lakin bu bütün ölkələrdə yenə də eyni deyildir. Bu yaşa çatdıqdan sonra onlar ataya verilib onunla yaşaya bilərlər. Bu keçid avtomatik olaraq icra edilmir. Bu haqda qərar bir qayda olaraq, işin özündən asılı olaraq ya dini, ya da dövlət hakim tərəfindən verilir. Hal-hazırda Müsəlman Şərqi ölkələri-

nin qanunvericiliyi ailə-nikah məsələlərinin nizama salınmasında şəriət normalarının onlara təsirinə görə bir-birilərdən fərqlənir. Məsələn, **Səudiyyədə** bu normalar tam şəkildə və müzakirəsiz həyata keçir. Ümumən isə belə 1 tendensiya hökm sürür: əhali-si İslam dininə sitayiş edən ölkələrin əksəriyyətində ailə-nikah məsələləri ilə bağlı xüsusi qanunvericilik qüvvədədir. Ərəb aləmi üçün ailə-nikah məsələləri ilə bağlı yeni aktların qəbul edilməsi son dərəcə əhəmiyyətli olub böyük səs-küyə səbəb ola bilər. Məsələn, 2000-ci ildə Misir parlamenti belə bir qanun qəbul etdi: bu qanuna əsasən ərədə olan misirli qadın ərədə ola-ola mülki işlər üzrə məhkəməyə müraciət edib sonrakı birgə yaşayışın qeyri-mümkün olması iddiası ilə ərindən boşanma tələb edə bilər (bu davaya 3 ay ərzində baxılmalıdır). Eyni zamanda qadın bütün maliyyə iddialarından əl çəkməlidir və vaxtilə onun üçün ödənilmiş mehri tam şəkildə geri qaytarmalıdır. Lakin bu qanunun digər bir maddəsinə görə, qadın boşanmadan sonra ərinin öncədən razılığını almadan evi tərk edə bilməz.

Müsəlmanlarda müvəqqəti boşanma da mövcuddur. Ər hər hansı bir günah və ya xətasına görə müəyyən müddət nikah münasibətlərindən uzaq durur. O, bu günahı hökmən yumalıdır. Məsələn, uzun müddət oruc tutmalı, imkansızlara maddi yardım etməli və ya məscidin ehtiyaclarını ödəməlidir.

YAŞLI İNSANLARIN ƏRƏB CƏMİYYƏTİNDƏ YERİ VƏ ROLU

Yaşlı insanlara münasibət mövzusu hələ Cahiliyyə dövrü ərəb poeziyasında belə öz əksini tapmışdır. Burda yaşlı şairin öz yerliləri və qohumları tərəfindən tərk edildiyi üçün şikayət etdiyini görə bilərik. Bu, nəsil sisteminin tədricən eroziyaya uğramasının göstəricisi idi. İslamın gəlişi ilə yaşlı insanlara olan münasibət dəyişdi və bu öz əksinin Quran və hədislərdə tapdı. Yaşlılara hörmət onunla izah olunurdu ki, onlar nəinki ərəb xalqının mənəvi irsinin daşıyıcılarıdır, habelə zəngin həyat təcrübəsinə malik şəxslərdir. Ərəb-müsəlman ənənəsində valideyn qarşısında borcun yerinə yetirilməsi Allaha olan inam və ona ibadət etmə ilə eyni səviyyədə qoyulur. Valideynə və yaşlılara hörmət çağırışları Quranın müxtəlif surələrində də öz əksini tapmışdır. Anaya qarşı xüsusi diqqət və qayğı məsələsi də Quranda tez-tez vurğulanır. Əksər hallarda övladın sonuncu qəpiyini xərcləməsi lazım gələrsə belə valideynin qocalığını təmin etmək öhdəliyi ilə bağlı bir hədis tez-tez qeyd olunur. Bir gün biri Peyğəmbərin yanına gəlir və ona deyir:”

Ya rasul-Allah!!! Mənim həm pulum, həm uşaqlarım var. Lakin atam mənim pullarımın axırına çıxmaq istəyir.” Rasulu-Allah deyir: “Sən özün və malik olduğun hər bir şey sənə atanın mülkiyyətidir.”

Qeyd edilməlidir ki, valideyn və övladlar arasındakı qarşılıqlı münasibət təkcə dini deyil, həm də dünyəvi qanunlarda da öz əksini tapmışdır. Məs., Əlcəzairin Konstitusiyasının 65-ci bəndində deyilir ki, valideynlər öz uşaqlarının tərbiyə və himayəsini təmin etməlidirlər. Eləcə də övladlar yaşlı valideynlərinə sahib çıxmalı və onlara yardım etməlidir. Ənənəvi ərəb etiketi yaşlı və gənc nəsil arasındakı qarşılıqlı münasibətlərə aydınlıq gətirərək, bu məsələni yaşlıların xeyrinə izah edir. Ənənəvi etiketə görə, ata ailənin başçısıdır və hamı ona tabedir. Yaşda böyük olanlara yer verilməli, onlar girib-çıxanda ayağa durmalıdırlar. Atanın və ya babının yanında siqaret çəkmək qadağandır. Habelə onların əmrlərinə etiraz etmək olmaz. Eyni zamanda edilən işin müqabilində onlardan təşəkkür gözləmək və ya buna işarət etmək lazım deyildir. Ərəb cəmiyyətində bu qaydalar yaşından asılı olmayaraq bütün övladlara şamil edilir. Böyüklərə müraciətdə yaşca kiçiklər müəyyən qaydalara riayət etməlidir: yaşlılara öz adları ilə müraciət edilməz, onlara ya böyük oğlunun adı ilə-Əbu Ahməd-Əhmədin atası, və ya ammun-xəlun deyərək müraciət edilməlidir. Yaşlı ailəli xanıma da eyni müraciət forması tətbiq edilir: Ummu Ahməd-Əhmədin anası, və ya xələtun-ammətun. Əgər ailədə çoxlu qız uşağı və kiçik oğlan uşağı varsa, o, valideynlərə də həmin oğlan uşağının adı ilə müraciət edilir: Ummu fulənin və ya Əbu Fulənin.. Kiçik yaşlarından valideynlərə göstərilən hörmət-izzət qoca vaxtı da olmalı, övladlar onların qocalığını təmin etməlidirlər. Valideynə qarşı hər hansı bir hörmətsizlik nəinki bu dünyada, həm də o biri dünyada cəzalandırılır.

MUSƏLMAN ƏRƏBLƏR

İslamın yaranma tarixi: Müsəlman ərəblərin bütün həyatı, dini və ictimai fəallığı birbaşa İslam dini ilə bağlıdır. Bu baxımdan müsəlman ərəblərin həyatını şərh edərkən İslamın əsas postulatları üzərində durmaq zəruridir. İslam Məkkədə yaranıb. Peyğəmbərə peyğəmbərlik 40 yaşında verilib. Məkkənin çoxallahlığa inanan təbəqəsi onun moizələrini təqib edib və o, 622-ci ildə az sayda əshabələri və yaxın adamları ilə birgə Mədinəyə hicrət edib. Burada 10 ildən artıq bir müddətdə öz ətrafına şəhər əhalisini

toplayıb, onları İslama gətirə bildi. Eyni zamanda Ərəbistan yarımadasının bir çox qəbilələri İslama üz tutdu. Peyğəmbərdən sonra onun işlərini Raşidi Xəlifələri-Əbu Bəkr, Ömər, Osman və Əli davam etdirir. Onların dövründə İslam Suriya, Fələstin, Şimali Afrika, İraq, İran və Orta Asiyayadək yayılır. İslamın tənənəli yürüşü Əməvilərin (661-750) və Abbasilərin (750-1258) dövründə davam etdi. Və o, Orta Volqaboyundan Maqasqaradək, Çin sərhədlərindən Fransanın cənubunadək yayıldı. Quran fraqmentlərlə Cəbrayıl tərəfindən Peyğəmbərə nazil olmuşdur. Həm Quran, həm də Peyğəmbər hədisləri müsəlman dininin, kultunun və etiko-sosial doktorinasının iki əsas mənbəsini təşkil edir. Qurandan sonra müsəlmanlar tərəfindən mötəbər hesab olunan kitab Əl-Buxarinin (870-də ölüb) Əs-Sahih hədislər toplusudur. Hədislərin normativ qismi "sunnə" kimi tanınır.

İslamın əsas prinsipləri: Doqmatika İslamda ciddi və rəsmi şəkildə təşəkkül tapmadı. Müxtəlif əqidələr vardır ki, onların da əsasında dinin 6 başlıca müddəası, prinsipi durur: Allaha, mələklərə, müqəddəs kitaba, peyğəmbərlərə, Qiyamət gününə və qədərə inam. Müsəlman doktorinası monoteistdir: Allah təkdir və vahiddir, ona bərabər olan yoxdur, onun şəriki yoxdur. Şirk Quranda ən böyük və bağışlanmaz günahlardan hesab olunur. Müsəlmançılığa görə, Allah hər şeyi biləndir və hər şeyə qadirdir, aləmlərin və bütün varlığın yaradıcısıdır, yaratdıqlarını himayə edəndir. O, yaratdıqlarına məhəbbətlə doludur. Eyni zamanda allahsızlara, kafirlərə qarşı qəzəbli və qəddardır, lakin hamı Allahın məğfərətinə sığına bilər. Allah dünyanı, aləmləri yaratdı: hər bir şey onun mütləq təklyinə və kamilliyinə dəlalət edir. Altı günə yeri və göyü yaradan Allah insanı da xəlq etdi: o, yaradılanların əşrəfidir və yaradılanlar ona xidmət edir. Quranda Allahın çoxlu epitetləri verilir və buna *الاسماء الحسنی* deyilir. Müsəlmançılıqda ruhlar mələklər, cin və şeytan (iblis) şəkində təqdim edilir. Onlar insanlara görünməzdirlər, lakin görə bilinən zahiri görünüş ala bilərlər. Mələklərin cinsi yoxdur, onlar işıqdan yaradılıb. Bu xeyirxah ruhlar sözsüz Allaha tabedirlər və döyüşçü və müjdəçi kimi xidmət göstərilir. Yüksək səmavi ierarxiyaya 4 mələk aiddir ki, onlar da yer üzündə Allahın istəyini və əmrini yerinə yetirirlər: Cəbrayıl, Mikayıl, Əzrail və İsrafil. Hər bir insanın qayğısına bir neçə qoruyucu mələk qalır. Daha iki mələk isə, onun pis və yaxşı əməllərini qeydə alır. Qəzəbli mələklər-Münkər və Nakir qəbirdə ölümləri sorğu-sual edirlər. Rıdvan-cənnətin qoruyucu, Malik isə cəhənnəm keşikçilərinin başçısıdır. Şeytanlar

oddan yaranmış şər ruhlardır. Onlar Allahın və İnsanın mənfur düşmənləridir. Onların ulu babası, əcdadı və başçısı İblisdir. O, ən hörmət edilən göy sakini olub. Allah ona Adəm qarşısında baş əyməyi tələb edəndə o, təkəbbür göstərmiş, buna görə də Allah tərəfindən rədd edilmiş və lənətlənmişdir. İblis Adəm və Həvvanı tələyə salmış, onlar qadağan olunmuş meyvədən yeyərək cənnətdən qovulmuşlar. Mələklərlə şeytanlar arasında orta aralıq yeri xalis oddan yaranmış cinlər tutur ki, onların da arasında inanan və inanmayanlar, xeyirxahları və pisləri vardır. Şeytanlar kimi onlar da cinslərinə görə fərqlənir və ailələrlə yaşayırlar.

Peyğəmbərlər və müqəddəs kitablar: Allahın rəsulları olan peyğəmbərlər vasitəsilə Allah öz sirlərini əbədi göstərişlərini insanlara açır, onları düz yola yönəldir. İslam təliminə görə peyğəmbərlik ümumidir, universaldır, və elə bir xalq yoxdur ki, Allah ona heç olmasa bir peyğəmbər göndərməsin. Onların ümumi sayı 124 mindir: Peyğəmbərlik nəinki universaldır, habelə vahid istiqamətlidir. Allahın bütün rəsulları özündə Allahın təkliyini və Qiyamət günü müddəalarını əks etdirən eyni bir dini təbliğ etmişlər: lakin onlar bir-birindən əxlaqi-hüquqi normalara görə fərqlənmişlər. İslam əxlaq qaydaları deyir: “İnam–birdir, lakin qanunları müxtəlifdir.” Quranda 30-a yaxın peyğəmbərin adı keçir ki, bunlardan 1-cisi Adəmdir, sonuncusu isə Məhəmməddir. Peyğəmbərlərin çoxu Bibliyadan tanınırlar: İdris, Nuh, İbrahim, İsmail, İshaq, Yaqub, Yusif, Eyyub, Yunus, Musa və qeyriləri. Qeyri-bibliya personajlarına Quranda qeyd olunan qədim ərəb-Hud və Salih-aidir. Bütün peyğəmbərlər ölümə məhkumdurlar və heç də Allahın bir parçası deyillər. Onlar yalnız kitab şəklində çıxış edən Allah kəlamını qəbul edib yayanlardırlar. Musaya Tövrat, Davuda Zəbur, İsaya İncil, Məhəmmədə Quran nazil olmuşdur. Bu və ya digər dini kitabın orijinalı səmavi lövhələrdə qorunub saxlanılır. Müsəlmanlar bu müqəddəs kitabları qəbul etsələr də, onlara görə bu kitablar ilk əslini qoruyub saxlamamış, təhrifə uğramışlar. Təkcə Quran bunların hamısından qoruna bilmişdi. Kitab əhlini (yəhudi və xristianları) İslamı qəbul etməyə çağırırlar, lakin onları buna məcbur etmirlər. Onlar müsəlmanlar arasında yaşayaraq tam şəkildə dini-mədəni muxtariyyətdən istifadə edirlər. Peyğəmbərlər yeganə insanlardırlar ki, onları müqəddəs hesab etməklər.

Namaz, dua-ibadət və zəkat vermə: Namaz 5 dəfə qılınır: *صَلَاةُ الْفَجْرِ، صَلَاةُ الظُّهْرِ، صَلَاةُ الْعِشَاءِ، صَلَاةُ الْمَغْرِبِ، صَلَاةُ الْعَصْرِ*. Namaz 2-4 vahiddən-rükətdən ibarətdir. Hər dəfə po-

za dəyişdikcə *الله أكبر* deyilir. Hər namazın vaxtını məscidin minarəsindən müəzzin elan edir. Namazdan qabaq əlləri, üzü və qulaqları əhatə edən dəstəmaz alınır. Bəzi hallarda qüsl də alınır. Namazı birlikdə və məsciddə qılmaq məsləhət görülür. Onu praktiki olaraq hər yerdə qılmaq olar. Birgə namazda bir nəfər və ya imam qabağa keçir, qalanları da üzü qibləyə onun arxasınca lazımı hərəkətləri icra edirlər. Namaz qılınarkən öncədən ayaqqabıları çıxarılır. 5-ci gün cümə namazı qılınır. Və bu adətən məsciddə icra olunur. Cümə namazından qabaq qüsl alınmalıdır. Cümə namazı mənəvi, siyasi və sosial məzmunlu xütbələrlə müşayiət olunur. Xütbələrin müəyyən hissəsi ana dilində oxunula bilər. Namazlarda şəxsi istəklər öz ifadəsini tapmır. Belə istəklərlə (bu münəcat, dua adlanır) Allaha istənilən vaxt və istənilən dildə müraciət oluna bilər. Ciddi doktorinaya əsasən müəyyən səbəblərdən namazı tələb olunan formada qıla biləyən mömin-müsəlman onu oturaq, uzanmış vəziyyətdə və ya simvolik olaraq göz hərəkətləri vasitəsilə icra etməlidir. Lakin praktika göstərir ki, gündəlik namazlara elə də ciddi riatət olunmur. Daha çox kütləni Cümə namazları cəlb edir. 5 namazdan əlavə məcburi olmayan namazlar da qılınır: *تَحَجُّجٌ* (gecə namazı)-bu gecənin II yarısında qılınır; *التَّرَاوِيحُ* – Ramazan ayında yuxudan qabaq qılınır. Xüsusi dualar Oruculuqda və Qurban bayramında edilir.

Zəkat (sədəqə vermə)-İslamın 3-cü əsas dayağıdır. Bu sözün öz mənası *"təmizlənmə"* deməkdir. Bu da ona işarət edir ki, bütün sədəqələr var-dövləti mənəvi və qanuni cəhətdən təmiz edir. Əgər namaz insanın Allah qarşısındakı başlıca borcudursa, zəkat da onun yaxınları qarşısında əsas borcudur. Quranda bütün bunlar birlikdə 20 dəfədən artıq təkrarlanır. Zəkati şəxsi ehtiyac və təsərrüfatın idarə olunması üçün nəzərdə tutulmayan istənilən əmlak və kənd təsərrüfatı məhsullarından ödəyirlər. Qeyri-müsəlmanlar zəkat deyil cizyə ödəyirdilər. Müsəlman hüququna görə, qadınlar, uşaqlar, qoca, əlil və kasıblar cizyədən azad idilər. Zəkatin xüsusi növünü *fitrə* təşkil edir. O, Oruculuqdan sonra verilir. Bu zaman ailənin hər bir üzvünə görə 3 kq buğda, düyü və yaxud həmin ölkəyə xas olan qida məhsulunun həcmində pul ödənilir və Oruculuğun səhəri günü kasıblara paylanılır. Ənənəvi olaraq zəkat dövlət tərəfindən toplanılıb kasıb və imkansızlara paylanılırdı. Müasir dövrdə zəkat könüllü xeyriyyə işinə cevrilib. Bəzi müsəlman ölkələri zəkat məsələsində dövlətin fəaliyyətini bərpa etmək istəyir. Və bəzi ölkələrdə zəkat könüllük əsasında deyil, rəsmi şəkildə toplanılır. İslam zəkatla yanaşı

sədəqəni də tətbiq edir. İslam ənənəsində məscid, mədrəsə, hospital, yetim evlərini saxlamaq üçün xeyriyyəçilik praktikasını geniş yayılmışdır. Hal-hazırda müsəlman ölkələrində belə məsələlərə baxan Vəqflər Nazirlikləri də mövcuddur.

Oruc tutma və həcc ziyarəti: İslamın IV dayağı oruc-الصِّيَامُ və ya الصوم hesab olunur. Əl-Bəqərə surəsinin 183-cü ayəsində deyilir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ

“Ey iman gətirənlər! Oruc tutmaq sizdən əvvəlki ümmətlərə vacib edildiyi kimi, sizə də vacib edildi ki, (bunun vasitəsilə) siz pis əməllərdən çəkinəsiniz!” Ramazan ayında bütün möminlərə fərz olan 1 əməldir. Ramazanı müqəddəs edən odur ki, bu ayın gecələrinin birində Məhəmməd Peyğəmbərə Quranın I ayəsi nazil olmuşdur. Və bu Qədr gecəsi adlanır ki, o da bu aya təsadüf edir. Oruc boyunca günəş doğandan batana qədər bütün yemək-içməyə və digər zövqlərə qadağan qoyulur. Günəş batandan sonra iftar-الْفُطُورُ açılır və yemək yeyilir. Günəş doğmamışdan qabaq السحور yeyilir. Ramazan xüsusi 1 aydır. Ramazanda 5 namazdan əlavə التَّارَويحُ -təravih namazları da qılınır. 20 rükətdən ibarət olan bu namaz adətən məsciddə imamın rəhbərliyi altında صَلَاةُ الْعِشَاءِ -dan sonra qılınır. Oruc bu ayda həddi-bülüğa çatmış bütün müsəlmanlar üçün fərzdır. Ondən xəstələr, zəif insanlar, hamilələr, südvərən analar, yaşlılar və səfərdə olanlar azaddırlar. Müəyyən səbəbdən orucu dayandırmış şəxs onu uyğun vaxtda yenidən bərpa etməlidir. Müsəlmanlar bəzən bu orucdan əlavə günahların yuyulması üçün və möminlikdən irəli gələrək şəxsi orucalarını da tuturlar. Oruc prosesi tam pak və təmiz olmanı tələb edir. Oruc عِيدُ الْفِطْرِ ilə bitir. Bu bayram Şəvval ayının ilk 3 günü ərzində təntənəli şəkildə qeyd olunur.

Həcc İslamın V dayağı hesab olunur. Bu zaman Məkkəyə həcc ziyarəti nəzərdə tutulur. Bu ziyarət hər bir müsəlman üçün həyatında heç olmasa bir dəfə də olsa fərzdır. Bu o müsəlman üçün fərz hesab olunur ki, onun lazımı maddi vəsaiti var və o, sağlamdır. Həmçinin yolunda təhlükəsiz olması şərtidir. Həcc ziyarəti Zul-hicce ayının 7-ci günü başlayıb həmin ayın 10-cu günü faktiki olaraq başa çatır. Zəvvarlar müqəddəs Məkkə torpaqlarına yaxınlaşanda təqdis etmə halına düşürlər. Və əyinlərinə ağ rəngdə, üzərində bir dənə də olsun tikiş olmayan 2 hissə parçadan ibarət إِحْرَامُ geyinirlər. Həcc mərasimi bunları əhatə edir: Kəbəni 7 dəfə təvaf etmə, Qara daşı öpmə və ya ona toxunma, Səfa və Mərvə dağları arasında 7 dəfə qaçma, şeytana daş atma və qurban kəsilməsi. Zəvvarlara Mədinədə Peyğəmbərin qəbrini də ziyarət etmək məsləhət gö-

rülür. Lakin bu, məcburi deyildir. Əvvəl bəzi zəvvarlar öz ziyarətlərini Qüdsü də ziyarət etməklə davam etdirərdilər. İşğaldan sonra bu, demək olar ki, mümkün deyildir. Həccə getmiş şəxs müsəlman cəmiyyətində xüsusi hörmətə layiq görülür. O, **hacı** titulu daşıyır, bəzi bölgələrdə isə yaşıl rəngdə çalma taxır. Böyük həccə yanaşı, kiçik həcc də məsləhət görülür. O, **umra** adlanır. Umra böyük həccin rituallarını ehtiva edir (qurban kəsməkdən savayı). Lakin o, böyük həcc ziyarətini əvəz edə bilmir.

İslamda əsas cərəyanlar-sünnülük və şiəlikdir. Onlar arsındakı təfriqə başlanğıcda siyasi xarakter daşıyırdı. Zaman keçdikcə dini təfriqələr də ortaya çıxmağa başladı. **Sünnilik** müsəlman cəmiyyətinin 85% təşkil edir. Onlar *əhli-sünnə* tərəfdarlarıdır. Lakin bu da onları əslində şiələrdən fətləndirən əsas əlamət deyildir. X əsrdə tam formalaşmış sünnülük "**majoritar**" İslam kimi çıxış edir. Belə ki, o icmanın əksəriyyətinin fikir və adətlərini, nəzəriyyə və praktikasını idarə edir. Sünni nöqtəyi-nəzərinə görə, xəlifə Peyğəmbərin qəbiləsi olan Qureyş qəbiləsindən seçilməlidir. Xəlifənin mənəvi-dini hakimiyyəti yoxdur. Belə ki, o, icmanın başçısı olaraq Peyğəmbərin xələfi və varisidir, lakin dini qanunverici deyildir. Peyğəmbərin ölümündən sonra qanunverici dini hakimiyyət Quran və sünnələrdə əks olunur və təcəssüm edilir. Buna görə də xəlifə yeni dini doqma və ehkamlar irəli sürə bilməz, və eyni zamanda köhnələri ləğv etmək iqtidarında deyil. Bununla əlaqədar "orta" bir təlim olaraq sünni ilahiyyat elmi-**ilmu-l-kəlam** ortaya çıxdı. **VIII-IX** əsrlərdə İslamda mübahisələr əsasən bu mövzular ətrafında aparılırdı: Allahın atributları və onların onun varlığına nisbəti; Quranın əbədiyyəti və ya onun zaman daxilində ortaya çıxması; Quranın lövhi-məhfuzda qeyd olunması və ya onun Peyğəmbərə nazil olarkən qeyd olunması; insan iradəsinin azadlığı. Əsas sünni məzhəblərinə 4-ü daxildir ki, onlar da bu günə qədər qorunub saxlanılmışdır: **hənəfilik, şəfailik, malikilik və hanbalizm**. Ən geniş yayılmış məzhəb hənəfilikdir ki, dünya müsəlmanlarının 3-də 1-i bu təriqətdədir. O, rəsmi şəkildə **XVI** əsrin əvvəllərində Osmanlı İmperiyasında qəbul edilib. İndi bu məzhəb türkdilli sünnilər, Suriya, İordaniya, Livan, Pakistan, Əfqanıstan, habelə Hindistan müsəlmanları arasında üstünlük təşkil edir. Şəfailik Aşağı Misirdə, Cənubi Əfqanıstanda, Şərqi Afrika, İndoneziya, Malaziyada üstünlük təşkil edir və onun həmçinin Fələstin, İordaniya və Suriyada da tərəfdarları var. Malikizm məzhəbi Mərakeş, Əlcəzair, Tunis, Yuxarı Misir, Sudan, Bəhreyn və Küvetdə hökm sürür. Hanbalizm isə Səudiyyə Ərəbistanı, Qətər və Omada geniş yayılmışdır.

Şiəlik bütün müsəlmanların 10-15% təşkil edir. Onlar *أهل البيت* müsəlman icmasının mütləq ali dini və siyasi hakimiyyətə hüquqları olduğunu qəbul edirlər. Bu da şiə **le-gitizmi** hesab olunur. Bu ad ərəb ifadəsi *شيعه علي* -yəni Peyğəmbərin əmisi oğlu *Əli tərəfdarları* adından gəlir. Əli Peyğəmbərin yetişdirməsi, daha sonra isə qızı Fatimənin əri olub, Peyğəmbərin yeganə oğul nəvələri Həsənlə Hüseyinin atasıdır. Şiə icmasının çoxluğunu-**imamitlər** təşkil edir. Onlar Əli nəslindən olan 12 imamı qəbul edənlərdir və onları həmçinin **isnəaşaritlər** də adlandırırlar. **XIV** əsrdən İmamilik təlimi İranın dövlət dini hesab olunur. İmamitlər İraq əhalisinin yarısını təşkil edirlər. Onların Livan, Suriya və digər ölkələrdə də icmaları vardır. Sünnilər kimi imamitlər də öz doktorinalarını Quran və hədislər üzərində qururlar. Həqiqət budur ki, onlar Peyğəmbər hədislərinə öz imamlarının deyimlərini də əlavə edirlər. Bundan başqa Peyğəmbər hədislərinin nəqli onlarda sünnilərdən fərqli bir yolla ifadə olunur. Lakin hədislərin əksəriyyətinin mənası və məzmunu hər iki tərəfdə üst-üstə düşür. İmamitlər Quranı, hədisləri, ümumən dini onların tək cəzə zahiri deyil, həm də batini-gizli mənalara uyğun olaraq başa düşürlər. **Ezoterizm** bütün şiəliyə sirayət etmişdir. İmamit təlimi 5 əsas prinsipi ehtiva edir: *təkal-lahlıq, Allahın ədalətli olması, peyğəmbərlik, imamət və dirilmə-qiyamət günü. I, III və V* ehkamlar demək olar ki, sünniliklə üst-üstə düşür. **II** ehkamlarla bağlı fikir ayrılığı vardır. Belə ki, şiələr mötəzillərdən insan azadlığı konsepsiyasını götürmüşlər. Radikal təfriqə imamət məsələsindədir. İmamət təliminə görə imam xüsusi dini keyfiyyətlərə malikdir, günahsızdır və qüsuruzdur, dinin gizli tərəflərindən xəbərdardır və başqa gizli şeylərə vaqifdir. O, seçilmir, təyin olunur. I imam Əli Peyğəmbərin özü tərəfindən öz xələfi-vari-si təyin edilmişdir. Əli nəslindən gələn 12 imam zənciri əl-Mehdidə dayanır. Belə gü-man edilir ki, o, ölməmiş, **IX** əsrdə qeybə çəkilmiş, və bu qeyb Qiyamət gününədək da-vam edəcək. Qiyamət günü isə, imam əl-Mehdi “dünyanı ədalət və haqla doldurmaq” üçün yenidən zühur edəcək. Lakin qeybə çəkilmiş imam yenə də icmanı idarə edir, dindar müctəhidləri istiqamətləndirir. İmamitlər də sünnilər kimi şəriətə riayət edir. Şi-ələrə məxsus keyfiyyətlərdən biri də müvəqqəti nikaha icazə verilməsi və dini verginin-*xüms*-təyin edilməsidir. İmamitliyə habelə şəhidlik xasdır. Sünnilərə xas olmayan əzab-əziyyət motivləri imam Hüseyinin şəhid olmasının ildönümünə həsr olunmuş yas mə-rasimlərində öz əksini tapır. İmamlara hörmət olaraq onların qəbrləri ziyarət edilir və onların həyatlarındakı vacib tarixi günlər qeyd edilir. İmamitlərdən sağda, yəni sünnilə-

rə daha yaxın **zeyditlər** durur. Onlarda imamım vəzifəsi sünnilərdə xəlifənin funksiyası ilə üst-üstə düşür. Şiəliyin sol qolunu-**ismaililər, druzlar** və **nuseyriilər (ələvilər)** təşkil edir. İsmailiyyə tərəfdarları şiəliyin ən böyük qolunu təşkil edərək **X-XII** əsrlərdə Şimali Afrika və Misirdəki **Fatimilər** dövlətini yaratdılar.

Qiyamət Günü: Quranda vurğulandığı kimi dünyanın sonunun çatması vaxtı ancaq Allaha məlumdur. Bununla belə, həmin saatın gəlməsinə dəlalət edən bəzi əlamətlərə işarət edilir. İlk əlamətlər kimi inamın inanılmaz şəkildə zəifləməsi və insanların əxlaqının zəifləməsi göstərilir. Digər əlamətlər arasında Dəccalın gəlməsini, İsanın 2-ci dəfə gəlişini, Mehdinin zühurunu, Ayın parçalanmasını və Günəşin qərbdən doğmasını göstəririlər. Qiyamət gününün gəlişi haqqında İsrafilinin trubası xəbər verəcək. Onun ilk səsindən bütün aləm məhv olacaq, 2-ci səsindən sonra isə hər şey canlanıb divanxanaya yığılacaq. Allah hər kəsi ayrı-ayrılıqda sorğu-sual edəcək, insanın pis və yaxşı əməllərini hesablamaq üçün tərəzi quraşdırılacaq. Bundan sonra bütün insanlar "tükədən nazik və qılıncdan iti" olan Sirat körpüsündən keçəcək. Günahkarlar körpüdən aşıb cəhənnəm oduna düşəcək, möminlər isə körpünü keçib cənnətə daxil olacaqlar. Cəhənnəmdə onlar zəncirlənəcəklər, geyimləri də odun özündən və ya qətrəndən olacaq. Yeməkləri isə Zəqqum ağacının meyvələri olacaq. Cənnət sahibləri bütün nemətlərdən, o cümlədən ən gözəl təamlardan yararlanacaqlar. Onlar hurilərin və öz arvadlarının əhatəsində olacaqlar. Və bütün bu gözəlliklərin ən yüksək pilləsi Allahın simasına tamaşa etmək olacaq. Cəhənnəm əzablarından xilas olmaq və ya onları yüngülləşdirmək üçün möminlərin, xüsusilə də peyğəmbərlərin himayəsi lazımdır. Bir müddət cəhənnəmdə qaldıqdan sonra məhkumlar da Allahın mərhəməti sayəsində cənnətə keçəcəklər. Bu siyahıya ilk növbədə islam dinindən olub günah edənlər, digər təkallahlı dinlərə sitayiş edənlər, və sonda "ürəyində hec olmasa zərrə qədər də olsa inam" olanlar aiddir. Allahın mərhəməti cəhənnəmin digər sakinlərinə də şamil olunacaq.

XRİSTİAN –ƏRƏBLƏR

Maronitlərdə ailə-nikah normaları və münasibətləri: 4 əsr ərzində Roma emissarları maronit ayinlərin latınlaşdırılmasının yerli tərəfdarları ilə birlikdə Yaxın Şərqi əhalisinin əksəriyyəti üçün ümumi olan ailə-nikah münasibətlərinin bəzi ənənəvi əlamətlərinə qarşı mübarizə aparıblar. **1596**-cı ildə Livana səfər etmiş Papanın nüma-

yəndəsi **C.Dandini** öz səfərinə dair hesabatda yazırdı ki, katolikliyin nikahla bağlı təyin etdiyi qanunlardan maronitlər kənara çıxırdılar. 12-14 yaşlı maronit yeniyetmə tam hüquqlu adaxlı hesab olunurdu. Nikah qeydiyyatı çox səliqəsiz aparılırdı, bu da ki, Zərvadlılıq və Zərliliyə gətirib çıxarırdı və ya çıxara bilərdi. Kuzenlərarası və “zindiklərlə” nikaha icazə verilirdi, yəni birliyə daxil olmayan xristianlar nəzərdə tutulur. Eyni zamanda boşanmaya da icazə verilirdi. Din xadimlərinə, şərq xristian ənənəsinə uyğun olaraq, dini-ruhani postuna gələndə evlənməyə icazə verildiyi halda, onlar arasında təkrar evliliklər çox geniş yayılmışdır. **1596**-cı ildə Maronit Baş Kilsəsi ailə-nikah normalarının pozulmasını ifşa edərək yeni nikah kodeksini qüvvəyə mindirdi. Lakin bu kodeksin də pozulması baş verirdi ki, buna da sonrakı kilsə sənədləri dəlalət edir. **1644**-cü ilin dekabrında Baş Kilsənin qərarına əsasən qeyd olundu ki, nikahın bağlanması tam şəkildə ruhaniyyətin əlindədir. Bu məsələlərlə bağlı dünyəvi hakimlərə apelyasiya ilə müraciət edənlərin sonu kilsədən təcrid edilməklə bitirdi. Boşanmaya da qadağan qoyuldu. Bununla yanaşı bütün bu normalara ruhanilərin özləri tərəfindən tam şəkildə riayət olunmurdu. **1736**-cı ildə Fransız yezuit **Fromaj** hiddətlə yazırdı ki, maronit din xadimləri özləri bir neçə dəfə evlənilir. **1744**-cü ildən başlayaraq **Şihabilər Əmirliyi** ləğv oluna-dək (**1842**) maronit yepiskoplar **1720**-ci ildə tərtib olunmuş qanunlar toplusuna istinad edirdilər ki, bu da Maronit Arxiyepiskopu **Abdullah Qara Əli tərəfindən** tərtib olunmuşdu və onun bəzi müddəaları bizim bu günlərdə də qorunub saxlanılır. Nikah kodeksinin əsas müddəaları sistemətlə olaraq yalnız **XIX** əsrin ortalarından yerinə yetirilməyə başlandı. Baş Kilsənin **1644**-cü ildəki qərarların paraqraflarından biri qeyd edirdi ki, **mehr** nikaha girənlərin qohumları arasındakı razılaşmaya əsasən təyin edilir. Mehr latınlaşdırılmış maronit ruhaniyyəti tərəfindən pislənilirdi. Adətin özünü ləğv edə bilmədikləri üçün maronit klerikal dairələri **XVIII** əsrdə mehr məbləği üzərində nəzarət yaratmağa çalışdılar. Lakin onların bu cəhdi uğursuz oldu. Mehralma praktikası maronitlər də indi də davam edir. Livanlı xristianlar mehr haqda çox danışmağı sevmirlər. Mehr onlar tərəfindən “hörmət əlaməti” və ya bəyin ailəsinin gənclərə könüllü hədiyyəsi kimi qiymətləndirilir. Xristianlar, müsəlman mehrinə qızı almaq üçün onun valideynlərinə ödənilən pul kimi baxırlar. Ortokuzen və krosskuzen evlilikləri də maronit kilsəsinin latınlaşdırılması tərəfdarları arasında etiraz səbəb olmuş və olmaqda da davam edir. **1644**-cü ildəki qərarın **10**-cu paraqrafı kuzenlərarası nikahın bütün növlərinə qadağa

qoyur. Yaxşı məlumdur ki, İslamdan qabaq belə ortaya çıxmış kuzenlərarası nikahlar İslam dövründə də bir norma idi, və bu cür nikahlar dini məhdudiyətləri qəbul etmədən bütün dinlərdə mövcuddur. Maronitlərdə belə bir nikah bağlamaq üçün formal da olsa Vatikanının icazəsi olmalıdır. Livanlı pediatr **Camal Kərəm Xarfuş** 365 beyrutlu ailə (114 sünni və 120 maronit) arasında sorğu aparır. Sorğuya əsasən əmiqızı ilə evlilik maronitlər arasında 3,3 %, sünnilərdə 4,4% təşkil edir; dayıqızlarla evlilik maronitlər arasında 11,7 %, sünnilərdə 7% təşkil edir. Kuzenlərlə nikahagirmədə Beyrutda maronitlər 30,8%-lə sünniləri (23,7%) arxada qoyur. Sorğuda iştirak edən maronitlər kəndlə sıx əlaqə saxlayırlar və buna əsasən demək olar ki, kənd yerlərində də eyni mənzərə hökm sürür. Maraqlı fakt odur ki, aparılan sorğuda iştirak edən ailələr aztəminatlıdırlar. Konfessional endoqamiyanın pozulması bizim günlərdə də nadir hadisədir. Livanda deyilir: “Başqa millətdən qız alan öz qayğısının üzərinə başqasının da qayğısını əlavə edir.”

Maronitlərin toy adətləri: Toy və ondan sonrakı mərasimlər çox mürəkkəb bir proses hesab olunur ki, onun elementləri Livanın ayrı-ayrı rayonlarında, hətta kəndlərində belə biri-birindən fərqlənir. Toydan qabaq elçilik və nişan baş verir. Maronitlərin nişan mərasimində digər xristian icmalarından fərqli olaraq keşiş də iştirak edir. Nika- hın vaxtı rəsmi şəkildə elan olunandan və kilsədən evlilik icazəsi alındıqdan sonra bəy və onun qohumları gəlinə hədiyyələr almaq üçün böyük şəhərlərə (məs.: Tripoli və ya Beyrut) üz tuturlar. Hədiyyə alınması **تَقْمِيش** adlanır, belə ki, hədiyyələrin böyük hissəsini parçalar, ipəklər, qumaşlar təşkil edir ki, gəlin toy günü başdan-ayağadək tə- zənin içində olsun. Keçmişdə nişan gənclər olmadan valideynlərin iştirakı ilə də baş tu- ta bilərdi. Bəzən gənclər toy gününədək biri-birlərini görmürdülər. Lakin **XIX** əsrdən başlayaraq adətlərə əsasən bəy hər axşam gəlinin evini ziyarət etməli idi. Toya 1 gün qalmış hər iki tərəfdən bir qrup gənc kəndi dolaşaraq hamını toya dəvət edirdi. Həmin gün qonaqlıq süfrəsi verilir və o, gecəyarısınadək davam edirdi. Gənclərin şərəfinə mahnılar oxunulur, atəşfəşanlıq düzəldilirdi. Səhəri gün 16.00-dan başlayaraq toy mə- rasimi başlayırdı. Dəllək bəyin evində bəyin üzünü qırxır, adətə görə toya 3-4 gün qal- mış bəy üzünün qırxmalı deyildi. Bəyin dostları bu hadisəni sevinclə qışqıraraq qeyd edir- lər və atəş açır. Gəlinin evində bu hal onun saçını darayıb düzəldilərkən baş verir. 2- ci dəfə baş verən səs-küy ona işarət edir ki, bəy və gəlin toy libaslarını geyinirlər. 3-cü

dəfə baş verən səs-küy onu göstərir ki, gənclər tam toy mərasiminə hazırdırlar. Qohumların bir qismi gəlinin evinə gedir və ora bəzədilmiş qatır və ya at aparırlar. Heyvanın yəhər-qayıışı ipək yaylıqlarla bəzədilir, onun yəhərtəsi bər-bəzəklə tikilir, yəhərin üstündə Zəburdan götürülmüş dini yazılar olur. Gəlinin valideynləri onu yəhərin üzərinə otuzdurur, skripka və fleytanın müşayiəti altında hamı kilsəyə doğru üz tutur. Şərqi xristian adətlərinə əsasən nikahdan sonra təzəevlilər piyada bəyin evinə üz tuturlar. Yolda kənd sakinləri onları salamlayır, onların üstünə düyü dənələri və ətir tökürlər. Gaynana evin kandarında gəlini qarşılayır və ona “xəmi:ra” verir. Gəlin onun üzərində xaç şəklində 2 şırım açır və ora bir neçə qəpik qoyur, onu qapının üst tirinə yapışdırır. Əgər toydan sonra tez bir zamanda həmin xəmir yerə düşərsə və ya parçalanarsa, bu bəd əlamət hesab olunur. Bəy gəlini evə daxil edir və orada gecəyarısındanək davam edən toy mərasimi başlanır. Kişilər və qadınlar üçün ayrı süfrə açılırdı, müxtəlif təamlar, şərab və araq verilirdi. Müğənni də dəvət olunur, mahnının sədaları altında gəlinin üzündən –جَلْوَةُ الْعَرُوسِ- duvaq çıxarılır. Yenievliyələri başları üzərində güllərlə bəzədilmiş qılınclar olan 2 dəstə gənc qarşılayır. Toy mərasimi ənənəvi rəqs olan -*dabka*-ilə müşayiət olunur. Gətirilən hədiyyələr siyahıya alınır ki, sabah o qiymətə də qarşı tərəfə toy vaxtı hədiyyə aparılsın. Livanın bəzi maronit kəndlərində keşiş gənclərin nikahını kilsədə deyil, bəyin evində kəsir və bu mərasim gecəyarısı baş verir. Toydan sonra 1-ci şənbə günü gənclər hökmən gəlinin valideynlərini ziyarət etməlidirlər. Gənclərlə birlikdə gəlmiş qonaqlar evdən nəsə oğurlamağa cəhd etməlidirlər, ev yiyələri də buna mane olmalıdırlar. Oğurlanmış əşya yenievliyələrin evində xatirə olaraq qalır.

Maronitlərin dəfn mərasimləri: Onların dəfn mərasimi lap qədimlərdən müşahidəçilərin diqqətini cəlb etmişdir. *XVIII* əsrin əvvəlində yezuit missioneri yazırdı: “Əgər rəhmətə gedən tanınmış və əsil-nəcabətli birdirsə, maronitlər elə bir dəfn mərasimi təşkil edirlər ki, biz onu ömründə Avropada görməmişik.” Başsağlığı vermək istəyən şəxslər dəfn mərasimində iştirak edə bilməyiblərsə, mərasimi idarə edən şəxs mərhumun sürdüyü atı gətirməyi əmr edir və onun yəhərinə mərhumun geyimi qoyulur və toplaşan şəxslər arasında atı gəzdirirlər. Bunu görənlər hündürdən ah-vay edir, səslər güclənir, onun ardınca kədərli bir sükut gəlir, və sonra hər kəs çıxıb gedir ki, mərhum üçün öz evində ağı deyib dua etsin. Bu mərasim -*kalm-əlxeyl*- atın təchiz edilməsi adlanır. Əgər ölənin əsgər idisə, yəhərə onun xəncəri, nizəsi, döyüş sursatları bağlanır.

Atın gözlərinə və burnuna acı istiot ilə sürtülər ki, onun səs-küyü və göz yaşları sahibinə qarşı olan həsrət kimi qələmə verilsin. Bu adət hələ **XX** əsrin əvvəlinədək qorunub saxlanılırdı.

Dəfn mərasimi 3 hissədən ibarətdir: mərhumla vidalaşma, cənazə və dəfn. Dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün kənd sakinləri mərhumun ev adamlarını ziyarət edir və mərhumla vidalaşmaq üçün cəm olurlar. Yas yığıncağına işarət olaraq kilsə zəngləri çalınır və ya yazılı xəbərdarlıq göndərilir. Yuyulmuş və xüsusi skamyanın üzərinə qoyulmuş cəsəd üzərində qadınlar ağı deyir və mərhumun müsbət keyfiyyətlərini sadalayır, bu **تعذيب** adlanır. Ara-sıra qadınlar meyitin ətrafında yas rəqsi ifa edirlər. Adət qadınlara dəfndə iştirak etməyi qadağan edir. Onlar meyitin evdan çıxarılmasına əngəl törədir. Lakin sonda çoxsaylı inasan kütləsi kilsəyə doğru üz tutur. Varlıların mərasimində məşəldaşıyanlar da olur. Bir vaxtlar tabutun önündə qınından çıxarılmış qılınc aparardılar, matəm əlaməti olaraq qılınc üzüaşağı aparılırdı. Tabutu barmaqların qırağı ilə başın üstündə tuturdular. Maronit keşiş ölərkən onun meyitini qəbirstanlığa tabutda deyil, xərəkdə aparırdılar. Qadınlar meyiti qəbirstanlığın divarlarına kimi ötürə bilirlər. Keçmişdə qadına yalnız hamilə olduğu zaman ərinin dəfnində iştirak etmək icazə verilirdi ki, lazımsız dedi-qodulara yol verilməsin. Təkcə imkanlılar deyil, adi maronitlər də dəfn mərasiminə böyük məbləğ sərf edirlər. Adətə görə dəfndən sonra mərhumun evində ocaq yandırmaq olmaz. Qohumlar və qonşular öz evlərində yemək hazırlayırlar və gələnləri qonaq edirlər. Ehsanlar kilsənin yaxınlığında açıq havada və ya xüsusi bir məkanda verilir. Mərhumun evi yaxşıca təmizlənir, yuyulur və buxurlanır.

BƏRBƏRLƏR

Ümumi məlumat: Bərbərlər Şimali Afrikanın yerli əhalisinə aid olan xalqlar qrupudur. Yerli xalq özünü **amaziq** və ya **amaxaq** adlandırır. Bərbər adı onlara romalılar tərəfindən verilmişdir. Belə ki, romalılar "*populi romans*"a aid olmayan xalqları bərbər adlandırırdılar. "Bərbər" etnonimi ilə əlaqədar belə bir fikir də hökm sürür ki, o, "beraber" sözündən götürülüb ki, mənası "qruplarla köç etmək" deməkdir. Elmi ədəbiyyatda onları həmçinin "**troqloditlər (mağarada yaşayanlar)**" da adlandırırlar. Həqiqətən də bəzi bərbərlər indiyədək də mağaralar da yaşayırlar. Bu mağaralar elektrikle təmin edilmiş olur. Onlar belə yaşayış tərzini 6-7 ci əsrlərdə bura axışib gəlmiş ərəb köçərile-

rindən qorunmaq üçün seçmişlər. Bərbər xalqları və onların dilləri 3 böyük qrupa bölünür: **masmuda** (Atlas ərazisində yaşayanlar), **sanxaca** (Səhra və Ön Səhra da yaşayanlar) və **zenata** (Şərqi Məğribdə yaşayanlar). Mərakeş bərbərləri özlərini “**imaziq-xen**”-“azad adam” adlandırmağı üstün tuturlar. Hal-hazırda müxtəlif bərbər dillərində Mərakeş əhalisinin 10 milyonundan çoxu, Tunisin 100 min əhalisi, habelə Misir, Liviya, Mavritaniya, Mali, Nigeriya, Çad və digər ölkələrin əhalisi danışır. Liviya bərbərlərinin adı hətta qədim Misir abidələrində belə keçir. Onlar finikiya, yunan və Roma sivilizasiyalarının təsirini hiss etmişlər. 7-ci əsrdə İslam fütühatlarının başlaması ilə bərbər əhalisinin ərəbləşdirilməsi və islamlaşdırılması başlayır. Və bu xüsusilə 11-12-ci əsrlərə təsadüf edir. Eyni zamanda bərbərlərdə etnik özünüdərk qorunub saxlanılır. Bərbərlər öz milli xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaq və ərəblərdən azad olmaq uğrunda mübarizə aparmışlar. Sonra Avropa müstəmləkəçiləri bu cəhdləri “parçala və hökm sür” prinsipini rəhbər tutaraq öz xeyrlərinə istifadə etmişlər. 1930-cu ildə “Bərbər dahirini”-bərbərlər haqda qanun toplusu işıq üzü gördü. O, şəriətə zidd olsa da belə, bərbər adətlərinin qanunuliyini qəbul edirdi və təsdiqləyirdi.

Bərbərlərin milli xüsusiyyətləri (xalqların təsnifatı): Hal-hazırda bərbərlərin əksəriyyəti oturaq həyat keçirir. Onlar arasında şumlu əkinçilik, köçərilər arasında isə heyvandarlıq geniş yayılıb. Dağlıq rayonlarda daş və taxta yaşayış yerləri, köçərilərdə isə çadırlar saxlanılır. Tayfa-qəbilə institutları qorunub saxlanılmaqdadır. Tayfa qruplarının mərkəzi kasba hesab olunur. Tayfa birliyinin başında başçı-**aqmar** durur. Kənd təsərrüfatı və xarici münasibətlərlə bağlı məsələlərə ağsaqqallar şurası-**imzran** baxır. Fəllah bərbərlər və dağda yaşayan maldarlıqla məşğul olan bərbərlər üçün kənd icması ailə yanaşı vacib bir institutdur. Bərbərlər öz döyüşkənliyi ilə tanınır. Belə ki onlar hücum etməyə və təhdidlərə alışıqdırlar. Bununla belə onlar nadir hallarfa irimiqyaslı hərbi əməliyyatlara üz tutmuşlar. Bərbər cəmiyyətində onun bütün üzvləri bərabər hüquqlardan yararlanırlar. Bütün həddi-büluğa çatmış kişilərin iştirak etdiyi yerli yığıncaqlar hakimiyyət səlahiyyətlərinə malikdirlər. Bərbərlərin özlərinin günəş təqvimini vardır. Amaziqlərin təqviminə görə yeni il yanvarın 13-də daxil olur. Bu tarixin qeyd edilməsi b.e.ə **950**-ci ilə gedib çıxır. O zaman bərbər şahı **Çaçnak** Misir fironu III Ramzesin qoşunlarını darmadağın etmişdir.

Əlcəzairin 29 milyonluq əhalisinin 5 milyonunu bərbərlər-yəni **kabillər**, **şaviya**, **mzabidlər** və **tuareqlər** təşkil edir. Bunların içində kabillər xüsusi fiziki tipləri, dili, çoxsaylılığı, urbanizasiya səviyyəsi, sosial inkişafının yüksək səviyyəsi, təhsili və siyasi fəallığı ilə seçilir. Mzabidlər şəhər əhli olub ibadizmə sitayiş edirlər, ticarətdə fəal olub ölkənin siyasi həyatında az iştirak edirlər. Şaviyalar-eyni adlı coğrafi məkanda yaşayaraq indi-indi müasir iqtisadi, siyasi və mədəni həyata uyğunlaşırlar və anlayırlar ki, onlar Əlcəzairin 3 ən iri xalqlarından biridirlər.

Mərakeşdə bərbərlər 20-ci əsrin əvvəllərində əhalinin 45-55% təşkil edirdi. Öz sayına və əhəmiyyətinə görə onlardan Şimalda **dağlılar-rifləri**, Orta Atlasda **brabraları** və Cənubda **şlexləri** göstərmək olar. Bunlar arasında sosial-iqtisadi cəhətdən Susa vadisində və böyük şəhərlərdə yaşayan şlexləri göstərmək olar. Məğribli şlex kişilər qazanc dalınca Kasablankaya, Avropalı müstəmləkəçilərin plantasiyalarına və qoyunçuluq fermalarına üz tuturdular. Onların çoxu xırda tacir, yükdaşıyan kimi də fəaliyyət göstərirdi. İşgüzarlığı, dürüstlüyü, dözümlülüyü və aza qane olmaları baxımından dağlı bərbərlər sahibkarların yanında xüsusi hörmətə layiq görülürdü. Bu keyfiyyətlər, habelə igidlik və mütəşəkkillik orduda da yüksək qiymətləndirilirdi. Ona görə də, hələ müstəmləkə dövründən həm fransızlar, həm də ispanlar bərbərləri orduya cəlb etməyə çalışırdılar.

Mavritaniyanın Şimalı öz mənşəyini bərbərlərdən (qetul və saxanca) götürən, lakin ərəb dilinin Hasaniyyə dialektində danışan tayfalar məskunlaşıb. Qeyd edilməlidir ki, bu dialekt Şimali Afrikanın oturaq əhalisinin danışdığı dialekt formalarından öz əslinə və mahiyyətinə görə fərqlənir. Ərəb dilində danışan əhalini "**mavr**" və ya "**mours**" adlandırırlar. Mavrlar da vahid, yeknəsək qrup hesab olunurlar. Onlar "ağ mavrlara (beydani)" və hasaniyyə dialektində danışan "qara mavrlara (xaratinlər)" bölünürlər. Mədəni planda qara mavrlar ağ mavrlara bərabərdirlər. Lakin qara mavrlar öz mənşəyini Sub-Sahara Afrikasının zənci xalqlarından götürürlər. Bir neçə əsr ərzində ağ mavrlar qarlar üzərində hökmranlıq etmişlər. Mavr şəhərləri-ksarlar bazar meydanlarına və məscidlərə malikdir. Mavr kişilər bol büzməli şalvar, səndəl geyinir, çoxlu amuletlər taxırlar. Qadınlar isə parçaya bürünüb çoxlu bəzək əşyaları və ayaqlarına ağır qolbaqlar taxırlar.

Tuareqlər: Bu sözün mənası “Allah tərəfindən unudulmuş” deməkdir. Onlar özlərinin “**imoşaq**” adlandırırlar. Əlcəzair, Mavritaniya, Niger və Malidə yaşayırlar. Sayları 1 milyon nəfərdir. Müsəlmandırlar, sünni məzhəbinə sitayiş edirlər. Əsas məşğuliyyətləri əkinçilik və xırda buynuzlu heyvandarlıqdır. Onlar tayfa bölgüsünü və patriarxal quruluşun əsas elementlərini qoruyub saxlayırlar. İri tuareq tayfalarına bunlar daxildir: **yulle-miden, iforas, kelqress, kelaxaqqar və kelair**. Tuareqlər dünyada yeganə xalqdırlar ki, onların kişiləri hətta evdə belə üzlərini bağlamalıdırlar. Belə ki, ibtidai cəmiyyətdə insanlar inanırdılar ki, yad insanların və onların qohumlarının ruhları onlara ziyan gətirə bilər. Ruhların gücü insanın başında cəmləşib və kənara yalnız ağız, burun və ya qulaqlar yolu ilə çıxıb bilər. Ona görə də onlar indiyə qədər də qıraq tayfalardan gələn kişilərə üzlərini örtməyi məcbur edirlər. Tuareq qadınlar daşınmaz əmlaka malik ola bilərlər və çadra taxmazlar. Habelə onlar musiqi və poeziya ənənələrinin qoruyucusu, yeni hamisi hesab olunurlar. Keçmişdə bütün tuareqlər Saxara səhrasında köçərlik etmişlər. İrqi-nöqtəyi nəzərdən tuareqlər dil baxımından cənubi avropoidlər hesab olunur. Bu -əsl bərbər əhalisinin o hissəsidir ki, işğalçı ərəblərin hakimiyyəti altında yaşamaq istəməmiş və cənuba-Saxara və Sudana üz tutmuşdur. Onlar öz dilləri olan **tamaşek**-i və orijinal yazı növü olan **tifinaq**-ı qoruyub saxlaya bilmişlər. Qədim yazını yalnız qadınlar-ənənələrin və ailənin qoruyucuları bilirlər. Gündəlik həyatda tuareqlər ərəb yazısından istifadə edirlər. Mədəni fərqliliklərinə görə tuareqlər qadınların xüsusi mövqeyinə borcludurlar. Qohumluluq hesabı ana xəttinə, varislik isə ata xəttinə görə aparılır. Bu-qədim patriarxal ənənələrinin qalıqlarının bariz nümunəsidir. Bu ənənəyə əsasən yeni evlililər arvadın anasının qohumlarına yaxın yaşayırlar. Şimali Afrikanın müstəmləkəyə çevrilməsinə qədər tuareq cəmiyyəti bir neçə təbəqəyə bölünürdü. Yuxarı təbəqəyə-dəvə saxlayanlar, yəni “**axaqqarlar**”, ondan aşağıya-keçi saxlayanlar, yəni “**imqadlar**” daxil idi. Bir zamanlar “**axaqqarlar**” qonşu tayfalara souğunçu yürüşlər etmək ixtiyarına malik idilər: belə ki, yalnız onlar dəvə və silaha malik ola bilərdilər. Lakin **XIX** əsrə doğru onlar bu monopoliyanı **imqadlarla** paylaşmağa başladılar. Bu iki təbəqədən sonra sənətkarlar-dəmirçilər, yəni “**inedenlər**” gəlirdi. Sənətkarların ictimai mövqeyi heç də yüksək deyildir. Onlara həqarətlə baxılır və onlardan qorxurdular. Belə ki, onların gizli, sirli biliklərə malik olması və təbii fəlakətləri idarə etdikləri fikri hökm sürürdü. Daha aşağı təbəqəni-oturaq əkinçilər və sonda zənci qullar-**ilkanlar** tuturdu. **İlkanların**

sayı çox idi, belə ki, tuareqlər səhradan keçən karvan yollarına nəzarət edirdilər, ordan Aralıq dənizi sahillərinə qulalverçiləri tərəfindən tutulmuş afrikalılar aparılırdı. Qullar torpağı şumlayır, heyvanları otarır, dərin quyular qazırdılar. Hər bir tuareq tayfasının öz torpağı və başçısı-**amqar**-ı var idi. O, kişilər tərəfindən ən nüfuzlu ailənin üzvündən seçilirdi. Başçı otlaqları paylaşdırır, hücumları təşkil edir, adətlərin icrasına nəzarət edir, konfliktləri yatırır, xarici əlaqələrin qurulmasında tayfanı təmsil edirdi. Bir neçə tayfa-**tansit** birləşərək **ettebel** yaradır, onlar da öz növbəsində federasiya və ya konfederasiyada (**tecexe**) birləşirdi. Başçının hakimiyyətinin simvolu təbil idi ki, bu da ettebel adlanırdı. Təbil çox güman ki, tuareqlərə zəncilərin təsirinin nəticəsi idi. **Tecexe**-nin başında başçı-**amenukal**-dururdu. Tuareqlər inanırdı ki, o, yağış yağdıra bilər və heyvandarlığın inkişafına səbəb ola bilər. **Amenukal**-ın bir neçə müşaviri, yerlərdə nümayəndələri, cangüdənləri, xəbərçiləri, təbil çalanları və cəlladları vardır. Lakin ümumən onun hakimiyyəti elə də böyük deyildi: belə ki, **XIX** əsrdə o hələ tam şəkildə oturmamış, və ya ayrı-ayrı yayfaların başçıları onu məhdudlaşdırma bilmişlər. **XX** əsrdə **axaqqarlar** və **imqadlar**-ın böyük bir hissəsi oturaq həyata keçmiş və daha çox sürücü və neft mədənlərində gözətçi vəzifələrinə üz tutmuşlar.

Bərbərlərin dili və mədəniyyəti: Ərəb dili və mədəniyyətinin bərbərlər arasında geniş yayılmasına baxmayaraq, onlar özünəməxsus bir xalq olmaqda davam edirlər. İndi bərbərlərlə bağlı ciddi addımlar atılır. Bekə ki, bərbərlərin dilləri və mədəniyyəti ciddi şəkildə araşdırılır. Məğribdə bərbər dili institutu yaradılması planlaşdırılır. Rabatda "**Tamaziqt**" adlı bədii jurnal çıxır, lakin o, ərəb qrafikası ilə buraxılır. Mərakeş bərbərləri öz əlifbalarını qoruyub saxlaya bilmişlər, və onun mövcudluğuna hətta arxeoloji tapıntılar belə dəlilətdir. Həmin jurnal ədəbi materiallarla yanaşı, dilçilik və mədəniyyətlə bağlı materialları da əhatə edir. Güman edilir ki, bərbərlərin təhsilə cəlb edilməsi onların susqunluq kimi xüsusiyyətlərinin aradan qaldırılmasına gətirib çıxaracaq. İndi təhsilli bərbərlər ərəblərin özlərində daha yaxşı ərəb ədəbi dilində danışırırlar. Belə ki, ərəblərin özləri dialektlərdə danışmağa üstünlük verirlər. Bərbərlərin ərəb dilini öyrənməsi faktı hələ o demək deyildir ki, onlar öz dil və mədəniyyətlərini unutmuş və ya onadan imtina edirlər. Məğribin tanınmış siyasi xadimi, "Xalq hərəkatı" bərbər partiyasının lideri, şair və rəssam **Məhcubi Axardan** bərbər dilinin tədris edilməsi tələbini irəli sürmüşdür. O, deyir ki, bu tələb bərbəri ərəbə qarşı qoymaq məqsədi güdmür, Məğrib

reallığında onlar əsrlərdir ki, yanaşı yaşayırlar və ayrılmaz qardaşlar hesab olunurlar. Lakin onun fikrinə görə, bütün məğriblilər-əslində elə bərbərdirlər və Rabatın 15 km. də yaşayan **zəmmur** tayfasında ərəb dilini bilən yoxdur. Bərbər lideri fransız alimi **O.Bernarin** Məğrib haqqında fikirlərini təkrarlayır. O, demişdir: “Məğribdə ərəblər yoxdur, ərəbləşmənin müxtəlif mərhələlərində olan bərbərlər vardır.” **Məhcubi Axardan** deyir ki, Şimali Afrikada ən qədim bərbər dili belə onun daşıyıcıları tərəfindən gündəlik danışqda işlədilir və yaşayır. O, şifahi ədəbiyyatda da mövcuddur. Bu-konkret canlı dildir və bərbər xalqının zəngin mədəni irsini qorumaq üçün bu dilin müdafiə və mühafizə olunması əsas şərtidir. Məğribdə əhalinin 65% bərbər dilini öz doğma dili hesab edir. Əsas bərbər dillərinə bunlar daxildir:

Tamaziqxt -Orta Atlas bərbərlərinin dilidir. 1998-ci il məlumatına görə Məğribdə bu dildə 3 milyon adam danışır və onlardan cəmi 60% ərəb dilini bilir və ondan istifadə edir. Tamaziqxt dilində danışanların 65% kənd yerlərində yaşayır. Bu dil həmçinin Əlcəzairdə istifadə olunan ən geniş yayılmış bərbər dillərindəndir. **Taşelxit**- bərbər dillərindən biridir. Məğribdə o, ölkənin cənubi-qərbində, İfni ilə Aqadir arasında, Mərakeş şəhərindən şimali-şərqdə, Draa vadisində və ölkənin cənub sərhədləri boyunca yayılıb. **Tarifit**-1991-ci ildə bu dildə Məğribdə 1,5 milyon adam danışır. Bu dillərlə yanaşı yerli dialektlərdə mövcuddur. Əksər halda buna baxmayaraq yerli tayfalar bir-birilərini başa düşürlər. Qeyd edilməlidir ki, ərəb dilinin özü də Məğribdə dialekt xarakteri daşıyır. Klassik ərəb dili və ya ədəbi dil Quranın dili, elm, rəsmi yazışma və mətbuat dili olaraq qalır və ancaq savadlı insanlar onu başa düşüb istifadə edir. O, əhalinin savadsız təbəqəsi arasında ünsüyyət funksiyasını yerinə yetirə bilmir. Bu vəzifəni **الدارجة**- dialekt yerinə yetirir ki, o da özündə çox sayda bərbər, fransız, ispan kəlmələrini ehtiva edir. Ədalət naminə demək lazımdır ki, bəzi rayonlarda bərbərlərin ərəbləşməsi və ərəblərin onlarla qaynayıb-qarışması o dərəcədə baş verib ki, ərəbləşdirilmiş bərbəri “xalis” ərəbdən ayırmaq qeyri-mümkün bir işə çevrilib.

Məğribdə bərbərlərin milli-azadlıq mübarizəsi-Bərbərlərin Şimali Afrikada üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq bərbər liderlərinin fikrincə, rəsmi hakim dairələr onların mənəvi-mədəni problemlərinə kifayət qədər diqqət ayırmır. 2001-ci ildə Rabatda bərbərlərin böyük bir nümayişi baş verdi. Rəsmi olaraq Məğribin dövlət dini İslamdır. Nümayişçilər tamaziqxt dilində şüarlan səsləndirir və tifinaq yazısı ilə yazılmış plakatlar

nümayiş etdirirdilər. Orada bu sözlər yazılmışdır: “Biz ərəb deyilik, tarixi saxtalaşdırmayın!” Yoldan keçənlərin bir qismi nümayişçilərə simpatiya ilə yanaşsa da, bəziləri çaşqınlıq içində idi. Onları bu sual narahat edirdi: “Niyə bərbərlər 16 əsr ərzində onları Şimali Afrikanın digər xalqları ilə bağlayan şeyləri inkar edir, niyə onlar üçün doğma və adi olan ərəb mədəniyyətindən imtina edirlər?!” Qeyd edilməlidir ki, 20-ci əsrin 30-cu illərindən başlayaraq ziyalı məğribilər, o cümlədən ərəblər arasında belə bir fikir kök salmağa başlamışdır ki, ərəb aləmində onların ölkəsinin özünəməxsusluğu dağlı-bərbərlərin mədəniyyətinə istinad edir. Halbuki, uzun zaman “bərbər” kəlməsi ərəb şəhərlərində “kəndçi-kütçü” mənasında işlədilirdi. Zəngin və əsil-nəcabətli bərbərlər ərəb dilini mənimsələr də, özlərinin əsl bərbər mənşəyi ilə fəxr edirdilər. Məğribdə bərbər aktivistləri vurğulayırlar ki, bütün məğribilər-bərbərdirlər, lakin bərbərlərin ölkənin siyasi və iqtisadi həyatına təsiri minimal dərəcədədir. Məğribli ərəblər (xüsusilə intelegensiya) bir qayda olaraq ərəb olmaları faktını qeyd etməklə kifayətlənməyib, əlavə edirlər ki, Məğribdə ərəb və ya bərbər olmağın heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Müəyyən dərəcədə elədi ki var. Lakin hər şey göründüyündən daha qəlizdir. 7-ci əsrdə ərəblərin gəlişindən bəri Məğribin bütün tarixi boyunca bərbərlərin ərəbləşdirilməsi prosesi gedir. Bərbər hərəkatının aktivistləri şikayət edirlər ki, müasir tarix kitablarında onların əcdadlarının ölkənin tarixinə verdiyi töhfələr barədə yazmaq nədənsə unudulur. Bərbərləri yalnız folklor festivallarında və ya turistləri əyləndirmək lazım gələndə xatırlayırlar, onlara ekzotik bir şey kimi baxırlar. Bununla yanaşı bərbərlər təkcə öz mədəniyyətlərinin tanınması ilə kifayətlənmək niyyətində deyillər, belə ki, onlar tamamən dilinə ərəb dilə ilə yanaşı Məğribdə dövlət dili statusu verilməsini tələb edirlər. Hakimiyyətin II ildönümü ilə əlaqədar nitqində **Kral VI Məhəmməd** söz vermişdi ki, bərbər mədəniyyətini öyrənmək üçün Kral İnstitutu yaradılacaq və onu ölkənin milli sərvəti adlandırmışdır. Və o, həmçinin əlavə etmişdir ki, bu institut bərbər irsinin qorunması üçün əlindən gələni edəcək. Hələ **1978-ci** ildə Parlament belə bir institutun yaradılmasına qərar vermişdir, o zaman bu ideya reallaşa bilməmişdi. Yeri gəlmişkən, Kral İnstitutu artıq fəaliyyət göstərir. Müstəmləkə dövründə Məğribdə bərbər dillərini və mədəniyyətini öyrənilən ilk təhsil müəssisəsi təsis edilmişdi. Bu, **1927-ci** təsis edilmiş **Azru Kolleci** idi. Burada təhsil dili fransız dili idi, kollecin məzunları bərbər tayfalarının məskunlaşdığı ərazilərdə məktəb müəllimi və ya məmur kimi fəaliyyət göstərirdilər.

Əlcəzairdə bərbərlərin milli-azadlıq hərəkatı: Bərbərlərlə bağlı daha kəskin durum **2001**-ci ilin yayında Əlcəzairdə müşahidə edildi. Bu ölkədə bir neçə ay bərbərlərin nümayişləri davam etdi. Belə ki, hadisələrdən 3 il öncə islamçılar tərəfindən məşhur müğənni **Lunes Matub** qətlə yetirildi. O, bərbərlərin qəti müdafiəçisi olub anti-islam görüşləri ilə tanınırdı. Fransda yaşayıb işləyən bu müğənni Fransada yaşamağına baxmayaraq mütəmadi olaraq vətəni Əlcəzairi ziyarət edirdi. O, Əlcəzairdə ümumərəbləşdirmə qanunu qüvvəyə minməmişdən bir neçə gün əvvəl həlak olur. Bu qanuna qarşı bütün bərbər ictimai-siyasi təşkilatları qarşı çıxır. Bununla belə çaxnaşmaların kökündə başqa hadisələr dururdu. **18** apreldə polislər bərbər tələbəni gülləndiyi zaman etiraz dalğası Əlcəzairin bərbər əhalisi arasında **Kabiliya**-da başladı. Polislə qarşıdurmaya keçən nümayişlər zamanı 50-yə yaxın adam həlak oldu. **Kabiliya**-da başlamış etiraz dalğası Əlcəzairin digər rayonlarına da yayıldı. Nümayişçilər **Kabiliya**-dan jandarma qüvvələrinin çıxarılmasını, günahkarı cəzalandırmağı, bərbər dilinin dövlət dili kimi qəbul edilməsini tələb edirdilər. Etirazlar dalğası Əlcəzairin bir neçə vilayətinə yayıldı. Bərbərlər ictimai binaları daş-qalaq edir, maşınları yandırır, plakatları cırır, Əlcəzair hakimiyyətini baş verənlərdə günahlandırır, etiraz şüarları səsləndirirdilər. İğtişaşlar nəticəsində 100-lərlə insan yaralandı, və həlak oldu.

Uzun illər boyunca bərbərlər və Əlcəzair ərəbləri arasında münasibətlər gərgin olaraq qalırdı. Fransız müstəmləkəçiləri bu ziddiyyətdən məharətlə istifadə edirdilər. “Müstəqil Kabiliya uğrunda hərəkat” bütün bərbərləri bir dövlətdə birləşdirməyi qarşısında məqsəd qoymuşdur. Bu cür plan tuareq liderləri arasında da mövcud idi. Əlcəzair bərbərlərini əsasən **kabillər** təmsil edir ki, onlar da animizm elementlərini, İslama qədərki inanc və ayinlərin qalıqlarını qoruyub saxlayırlar və İslamın bir çox tələblərinə riayət etmirlər. Onların çoxu bu günədək qapalı, “mini dövlətləri” xatırladan qəsəbələrdə yaşayırlar. Əlcəzair müstəmləkəyə çevriləndən sonra kabillər fransız müstəmləkə ordularına cəlb olunurdular. Fransız qoşunlarından birinin adı, yəni-“**zuav**” bərbər tayfası “**suavo-dalo**”-nun adından düzəlmişdir. İlk belə polk **1831**-ci ildə yaradılmışdır. Zuavlar Fransanın bütün müstəmləkə müharibələrində, Fransa-Prussiya müharibəsində və 2 dünya müharibəsində iştirak etmişlər. Kabillər fransız dilli məktəblərdə oxuyur və fransız dilini ərəb dilindən daha yaxşı bilirlər. Kabillərin milli-azadlıq hərəkatı hələ müstəmləkə dövründən baş qaldırmışdır. **1954-62**-ci illərdə Əlcəzairin azadlığı uğrunda

partizan müharibəsi zamanı kabillər milli-azadlıq qüvvələrinin özəyini təşkil edirdi. Təsadüfi deyildir ki, partizan müharibəsi Kabiliya dağlarında aparılırdı. **1963**-cü ildə Kabiliya millətçiləri öz partiyalarını-“**Sosial Qüvvələr Cəbhəsinə**” yaratdılar.Onun başında **Ait Əhməd** dururdu. Bu gün o, Kabil milli dirçəlişinin əsas partiyasıdır. **1980**-ci ildə Kabiliyada bərbər dili və mədəniyyətini rəsmi şəkildə qəbul olunması uğrunda mubarizə aparan təşkilat yaradıldı. Bu, hakim dairələr tərəfindən çox pis qarşılandı. **1980**-ci illər bütün Əlcəzair əhalisi üçün çox ağır keçirdi. Hakim dairələr demokratiyalaşma kursuna üz tutdu, bərbərlərə yalançı vədlər verməyə başladı. Yeri gəlmişkən tele-radio yayımı burada gah ərəb, gah bərbər, gah da fransız dilində gedir. Lakin hakimiyyətin cəhdləri uğursuz oldu. Kabiliya 2 siyasi partiyanın: **Sosial Qüvvələr Cəbhəsi** və **Mədəniyyət və Demokratiya uğrunda Birlik** partiyalarının vətəni oldu. Bərbər partiyaları bir tərəfdən əhalini sakitləşdirməyə çalışsa da, digər tərəfdən ondan prezidente təzyiq üçün bir alət kimi istifadə edirdi. **Sosial Qüvvələr Cəbhəsi**-nin fikrincə ərəb və bərbər dillərinin bərabərliyinə İslamistlər də daxil olmaqla, bütün əlcəzairilər arasında dialoq zamanı nail olmaq mümkündür.

QİBTİLƏR

Tarixi baxış: Qibtilər müsəlmanların yararlandığı bütün vətəndaşlıq hüquqlarına malik deyildilər. Onlar *cizyə* və *xərac* (torpaq vergisi) verməli idilər. Bununla belə tədricən qibtilərin durumu pisləşməyə doğru gedirdi. **706-cı** ildə bir qərar çıxdı və buna əsasən qibti dilinin rəsmi dil kimi istifadəsinə qadağan qoyuldu və rəsmi sənədləşmə ancaq ərəbcə aparılmağa başladı. Baxmayaraq ki, Abbasilərin dövründə (750-1258) dini tolerantlıq siyasəti davam edirdi, lakin ümumi vəziyyət ürəkəçən deyildi. **X** əsrdə qibtilərə qarşı bir sıra məhdudlaşdırıcı qətnamələr verildi. Bunlara əsasən xristianlara küçələrdə rəsmi tədbirlər keçirmək, nümayişkəranə tərzdə xaç gəzdirmək və atda gəzmək qadağan edildi. Onlar müsəlmanlardan fərqlənmək üçün xüsusi geyim geyməli, sarı çalma və ya zıncırov taxmalı idilər. Əgər əvvəllər rahiblər *cizyə* ödəməkdən azad idilərsə, yeni qanun bu azadlığı ləğv etdi. Bu minvalla qibtilər yeni dövlətin ictimai-siyasi həyatından sıxışdırılıb çıxarıldı. **X** əsrin ortalarında Misirdə hakimiyyətə **Fatimilər** (969-1117) gəldilər. Baxmayaraq ki, onlar şiəliyə xitab edirdilər, onların dövründə xristianlara

qarşı xüsusi təqiblər baş vermədi. Maraqlı burasıdır ki, qibtı patriarxı **Yefrem** sarayın yaxşı münasibətindən istifadə edərək **Fustat** yaxınlığında, **Qahirənin** ən qədim məscidinin yanında **Müqəddəs Merkurıy** monastrını tikdirdi. Bir çox Fatimi hökmdarları istirahət üçün qibtı monastrına üz tuturdu ki, burada da onlara adlarına layiq xidmət göstərilirdi. Lakin Əl-Hakimin dövründə (996-1021) vəziyyət dəyişdi. O, nəinki xristianları, hətta yəhudi və müsəlmanları da təqib etməyə başlayır. Xristianlar dövlət xidmətindən qovulur, təqib olunur və sürgünə göndərilirdi. Nəticədə bir çox qibtilər qorxudan İslamı qəbul edir. Kişilər boğazlarında ağır taxta xaç gəzdirməli idilər. Lakin Əl-Hakimin ölümündən sonra təqiblərə son qoyulur. Təqiblərin yeni dalğası **Xaç Yürüşləri** dövrünə təsadüf edir. Bu dəfə qibtilər Qüds əhli-səlib tərəfindən sonra tutulduqdan sonra öz üzərilərində həm müsəlman, həm də Qərb xristianlarının zülmünü hiss edirlər. Sultan Səlahəddin öz hakimiyyətinin əvvəlində xüsusi bir qərar verdi və ona əsasən xristianlara ictimai vəzifələr tutmaq və kilsə xaricində dini ayilər icra etmək qadağan edildi. **1187-ci** ildə Səlahəddin Qüdsü tutduqdan sonra qibtilərin durumu bir qədər yaxşılaşdı. **1250-ci** ildə Misirdə hakimiyyəti **Məmlük Türkləri** ələ alır və **1517-ci** ilədək davam edir. Bu dövrdə qibtilərə qarşı münasibət çox qeyri-sabit idi. Məmlüklərin hakimiyyətinin sonuna doğru onların durumu lap pisləşdi. Dövlətdə anarxiya və tənəzzül hökm sürürdü. Qibtı kilsəsinin ən müqəddəs məkanlarından olan **Müqəddəs Antoni** monastrı **1484-cü** ildə bədəvilər tərəfindən zəbt olundu. Monastr dağıdıldı, rahiblər doğram-doğram edildi, monastr kitabxanasının qiymətli əlyazmaları yandırıldı. **XV** əsrdə qibtilərin sayı o qədər azaldı ki, onlar ölkə əhalisinin 12-də 1-ni təşkil etməyə başladı. Qibtı dili ancaq ibadət və kilsə dilinə çevrildi. **1517-1798-ci** illərdə Misir Osmanlı İmperiyasının tərkib hissəsi idi. **1798-ci** ildə Napaleon Misri Fransaya ilhaq edir. **1801-ci** ildə Napaleon Misri ingilislərə güzəştə gedir. Bu dövrdən Misir tarixinin müstəmləkə mərhələsi başlayır və bu **1953-cü** ildə Misir müstəqillik qazananadək davam edir. **XIX-XX** əsrlər həm də Qibtı kilsəsinin tarixində yeni dövr açır. Onun patriarx Kirill və onun xələflərinin fəaliyyəti nəticəsində dirçəlişi başlayır. Təzə dini məktəblər və məbədlər açılır, kilsə mətbuatı yenedən dirçəliş tapır. Kilsə həyatında böyük rolunu "Məclisi Milli" oynayır. O, kilsə mülkiyyətinin idarə olunmasında iştirak edir. **1875-ci** ildə Qahirədə açılmış dini seminariya **1961-ci** ildə yeni binaya köçürülür və 1 neçə ildən sonra o, Xelvan rahib məktəbinə birləşir.

1967-ci ildə Qahirədə Müqəddəs Mark baş kilsəsi tikilir və onun yaxınlığında Qahirənin ali-dini məktəbi olan **Qibti İnstitutu** yerləşdirilir.

Qibtilərin dini və dini ayinləri: Qədim misirlilərin varisi olan qibtilər xristian-monofistlərdir. Onlar İsa Məsihdə iki təbiətin birləşməsini insani başlanğıcın ilahi başlanğıc tərəfindən mənimsənilməsi kimi izah edirdilər. Qibtilər arasında az sayda protestantlar və uniantlar vardır. Qibti kilsəsi rəsmi olaraq **451**-ci ildə təşəkkül tapıb. **V-IX** əsrlərdə qibti patriarxlarının iqamətgahı **Müqəddəs Makariy** monastırında yerləşib. Qibti patriarxı **IX** əsrdən Qahirədə iqamətgaha malikdir. Onun tabeliyində 14 yeparxiya (dini-inzibati vahid) vardır. Monofistlər **V** əsrdə Bizansda nestoriantlığa qarşı bir reaksiya olaraq yaranmış xristian dini təliminin tərəfdarlarıdır. Qibtilərə görə, Qibti kilsəsini Mark Yevangelist özü təsis edib. O, **69**-cu ildə İsgəndəriyyədə bütperəstlər tərəfindən öldürülüb. Onlar Müqəddəs Markı özlərinin ilk patriarxı hesab edirlər. Xristianlar qibtilərin dini təlimini küfr hesab edir. **451**-ci ildə Bizans kilsəsindən ayrılaraq onlar muxtariyyət şəklində inkişaf edirdi. Qibti kilsəsinin esxatologiyasına qədim misirlilərin meyitin ölümdən sonrakı həyatı ilə bağlı təsəvvürlər öz təsirini göstərmişdir. Qibtilərin çoxu Romalılara xidmət göstərmiş və çox uğurla böyük imperiyanın hüdudlarında və ondan kənardə xristianlığı təbliğ etmişdi. **285**-ci ildə **Müqəddəs Moris** İsveçrəyə gəlib çıxmış və onun qalıqları İsveçrənin **Vale** kantonunun eyniadlı abbatlığında dəfn edilmişdir. Onun həmyerliləri Feliks, Requla və Esküperiy **Sürixdə** dəfn ediləblər. Onlar **Olarus** kantonunun yerləşdiyi ərazidə romalı məmurun əmri ilə edam edilmişdi. Bu qibti missionerləri **Sürixin** simvoluna çevrilərək şəhərin gerbinin də belə özlərinə yer tapmışlar. Qibti rahiblər İrlandiyaya qədər belə gedib çıxmışlar və erkən kelt kilsəsi memarlıq cəhətdən qibti məbədlərini xatırladır. Qibti ruhaniləri 3 dərəcəyə bölünür: **diakon, presviter** və **yepiskop**. Ruhanilərə nikaha girməyə icazə verilir. Misirdə Qibti kilsəsi 600 rahibi olan 12 kişi monastırı və 300 rahibəsi olan 6 qadın monastırı ilə təmsil olunur. Monastırın çoxu Vadi ən-Natrun vahəsində cəmləşib. Qibti Kilsəsinin əsass dini seminariyası Qahirədəki Müqəddəs Mark baş kilsəsinin yaxınlığındadır. Ruhanilərin yarısı bu seminariyanın məzunlarıdır. Bir çox qeyri-dindarlar burada ilahiyyəti öyrənirlər. Qibti kilsələri kifayət qədər sadə tərtib olunub, bəzən divarda freskalara da təsadüf etmək olur. Hər həftə Müqəddəs Mark baş kilsəsində qibtilərin Qibti kilsəsinin başçısı və qibti xalqının yeganə dini-mənəvi lideri ilə görüşü olur. Patriarx vəzifəsinə əsas qibti monastırının

dan, xüsusilə Müqəddəs Antoni monastırdan olan rahib seçilir, və o, milliyyətçə misirli olmalı, yaşı 50-dən aşağı olmamalı və ciddi zahid olmalıdır.

Qibtî kilsəsinin dini ayinləri pravoslav kilsəsində olduğu kimidir. Xaç suyuna salınma mərasimi müqəddəs suya 3 dəfə salınmaqla baş tutur. Oğlanları doğulduqdan sonra 40-cı gün, qızları isə 80-ci gün xaç suyuna salırlar. Xaç suyuna salınma mərasimi ətirli maddə olan **miro**-nun sürtülməsi və priçastiye ilə müşayiət olunur. Müqəddəs miro şam ağacından, balzamdən və 30 müxtəlif otdan hazırlanır. Qibtilərin digər vacib ayinlərindən biri-**tövbədir** ki, o da həm nikah, həm də ölüm qabağı icra olunur. Nikah bağlanması liturgiyadan sonra baş tutur. Bu ayinin ardınca bəylə gəlin priçastiye ayinini icra edirlər. Nikah zamanı bəylə gəlinin başları üzərində tac tutulur. Orucluq zamanı nikaha izacə verilmir. Bəzən kuzenlərarası nikaha icazə verilir. Boşanma yalnız həyat yoldaşının xəyanəti sübuta yetirilərsə baş tuta bilər. Amma tərəflərdən biri dinini dəyişərsə, o zaman onların nikahı qeyri-qanuni hesab edilmiş olacaq. Xəstələr üzərində **küknar** ayini icra edilir. Bu zaman dualar, Zəbur surəsi və İncil oxunulur. Duadan sonra keşiş xəstənin üzünə, sinəsinə və əllərinə məlhəm sürtür. Xəstənin evində olan hər kəs müqəddəs küknarla sürtünməlidir. Priçastiye ayini orucdan sonra hər cür yemək-içməkdən uzaq bir halda icra edilir. Bu ayinin icrasında çörək və şərabdən istifadə edilir. Duzsuz çörək 12 yerə ayrılır: bu, 12 apostolun simvoludur. Çörəyin qırağında 5 deşik açılır ki, bu da İsa Məsihin 5 yarasına işarətdir. Qıraqlarda qibtî dilində bu yazılar olur: "Müqəddəs Allah; Müqəddəs möhkəm; Müqəddəs ölməz." Şərab üzümədən hazırlanır, belə ki alkoqol **852**-ci ildə İslam qanunları ilə qadağan olunub.

Qibtî yazısı, əlifbası və mədəniyyəti: Qibtî dili-afroasiya dillərindən biri olub (misir qolu) ərəb dili tərəfindən sıxışdırılaraq **XI-XII** əsrlərdə ölüb gedir. Öz əlifbası var idi ki, o da yunan əlifbasından törəmişdir. Qibtî yazısı Misirdə b.e. **II-III** əsrlərində yaranıb. 24 yunan hərfini və demotik yazının 8 işarəsini ehtiva edir. Yalnız dini mühitdə qorunub saxlanılıb. Hal-hazırda qibtî dili ölü dildir və yalnız dini kitablarda ondan istifadə olunur. Qibtî dili qədim misirlilərin dilinin son inkişaf mərhələsi hesab edilir və Fransua Şampolyon tərəfindən qədim misir heroqliflərinin oxunulmasında ondan istifadə edilmişdir. **IV-VII** əsrlərdə ərəb fəthatlarındakə qibtilər Qədim Misir və antik mədəniyyətdən qidalanmış özünəməxsus bir mədəniyyət yaratdılar. Memarlıq bazilikalar, qübbəvari məqbərə və sərdabələr, 2-4 mərtəbəli yaşayış evləri ilə təmsil olunmuşdur. Təsviri

incəsənətə gəlincə, o, daş və taxta relyeflər, divar naxışları, miniatüra və lövhələr üzərində mumdən olan rəsmlərdə öz ifadəsini tapmışdır. Dekorativ-tətbiqi incəsənət ağac və sümüklər üzərində oyma naxışlarla, parça üzərində sənət əsərləri ilə təmsil olunmuşdur. Qibtli incəsənətində **IV** əsr və **V** əsrin əvvəlində Ellin mifologiyasından əxz edilmiş və ya real janr obrazları **V-VI** əsrlərdə xristian süjetlərinin təsvirinə keçir. **VI** əsrin sonu və **VII** əsrin əvvəllərindən geniş şəkildə yaxın şərq incəsənətinin motivləri, xüsusilə də şirlər üzərinə ov səhnələri intişar tapır. Qibtli ikonarəssamlığında şəkillərdə tənəsüb pozulur, detallar lazımcınca təsvir olunmur, elə təsürat yaranır ki, bunları uşaqlar çəkib. Qibtli incəsənətində ən maraqlı yeri-parçalar tutur. Parçalar əsasən xalça toxunulmasında tətbiq olunan qoblen üsulu ilə toxunulurdu. Parça üzərindəki rəsmlərdə Heraklin qəhrəmanlıq səhnələri və Yusufba bağıli motivlər çox geniş yer alaraq ən sevimli mövzulardan sayılırdı. Ümumiyyətlə Misirdə Qibtli abidələrinə xüsusi diqqət və qayğı göstərilir. Onlar dövlət tərəfindən qorunulur, yeri gəldikcə restovrasiya edilir və onların üzərində hökümət tərəfindən qorunulmasına dair lövhəciklər olur. Qibtli mədəniyyətinin inciləri Qahirədəki Qibtli muzeyində mühafizə olunur. Misirə gələn turistləri hökmən Misrin qədim paytaxtı **Memfisin** daxilində **Ölülər Şəhəri-Saqqara** yaxınlığındakı **V** əsrə məxsus olan qədim xristian monastırının qalıqlarını ziyarət etməyə aparırlar.

Qibtli mərasimləri də özünəməxsusluğu ilə seçilir. Dini məbədə daxil olarkən onlar ayaqqabılarını çıxarırlar. Başlarında xüsusi papaqlar olmaqla üzü şərqə doğru gündə 7 dəfə ibadət edirlər. Koptların dini məbədi bir növ məscidi xatırladır, baxmayaraq ki, onlarda skamyalar mövcuddur. İlin çox hissəsini oruc tuturlar və Ramazanda da camaat arasında yeyib-içməməyə çalışırlar. Tövbə də vacib dini ayinlərdən sayılır. Onların qəbir-sərdabələri zövqlə bəzədilmiş ev-sövmələri xatırladır. Onlar adaətən damsız olur. Bura bütün günü mərhumla keçirmək üçün gəlirlər, dua və ibadət edirlər, yemək hazırlayırlar. Belə bir yerdə hətta yaşamaq da mümkündür.

Saylarının az olmasına baxmayaraq qibtilər ölkənin iqtisadi həyatında əhəmiyyətli yer tuturlar. Onlar hakimiyyətdə təmsil olunaraq kimya sənayesi, farmakologiya və nəqliyyat şirkətlərini öz əllərində saxlayırlar. Qibtilərin siyasi mövqeyinə gəlincə isə, burada BMT-nin keçmiş baş katibi Butros Butros Qalinin adını çəkmək yerinə düşərdi ki, bu da onların ən yüksək səviyyədə siyasətdə təmsil olunduğuna dəlalət edir.

Musiqi və bayramlar: Qibti dini ayinlərinin icrasının ayrılmaz hissəsini kilsədə oxunulan dini mövzulu nəğmələr təşkil edir. Bir çox mütəxəssislərin fikrincə, Qibti musiqisi birbaşa qədimmisir musiqisinin davamıdır. Nəğmələri müşayiət edən çalğı alətləri-sinclər, zıncırovlar və fleytan (mitsmar)-çox cəhətdən qədimmisir musiqi alətlərinə bənzəyir. Həm qibti, həm də qədimmisir musiqisində xiromaniya praktikasını geniş tətbiq olunurdu. Bu nəğmə oxunmasını və musiqi alətlərində ifanı əllərin özünəməxsus hərəkəti ilə (dirijorluğu ilə) idarə olunması deməkdir. Qibtilərin qədimmisirlilərdən əxz etdikləri digər əlamət **vokaliz**dən istifadə edilməsi idi ki, bu da qibti kilsə musiqisinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. İbadət zamanı Məryəm Ananın şərəfinə **psalomlar** və dini nəğmələr ifa edilir. Psalomlar fəllahların xalq nəğmələrinin elementlərini də özündə ehtiva edir. Dini nəğmələr növbə ilə (antifonla) iki xor tərəfindən ifa edilir: kilsənin şimal hissəsində toplananlar bir **strofanı**, cənub hissəsində toplanmışlar isə digərini oxuyurlar. Stofalar 4-7 sətirdən ibarət olub hər kupletin sonunda nəqarətlə müşayiət olunur. Qədimdən qibti melodiyları nota alınmaz və eşitmə yolu ilə yadda saxlanılırdı. Lakin **XX** əsrdə nota alınmış psalom və dini nəğmələrin bir neçə məcmuəsi işıq üzünə çıxmışdır.

Gündəlik həyatda qibtilər adətən qreqorian təqvimindən istifadə edirlər, lakin rəsmi olaraq kilsə tarixi hesabı **29 avqust 284-cü** ildən götürür. Kilsə tarixi **Tut** ayının **1**-dən başlayır ki, bu da qreqorian təqviminə görə **11** sentyabra uyğun gəlir. Bayramlar 7 böyük və 7 kiçik bayrama bölünür. Böyük bayramlara bunlar daxildir: **7** aprel-*Blaqoveşeniye*; **7** yanvar-*İsa Məsihin mövludu*; **19** yanvar-*Xaçı suya salan gün*; *İsa Məsihin Qüdsə daxil olduğu gün*; *İsa Məsihin dirilmə bayramı*; *Vozneseniye* və *Pyatidesyatnisa* bayramları. Məryəm Ananın şərəfinə 30 bayram vardır ki, onlardan ən vacibləri bunlardır: *Məryəm Ananın milad günü*-**20** sentyabr; *Məbədə daxil edilmə bayramı*-**12** dekabr və *Uspeniye* bayramı-**22** avqust. Ortodoks-qibtilər tərəfindən ən üstünlük verilən bayram Pasxadır ki, bu vaxtda onlar **Şa:mm ən-Nəsi:m** (شأم النسيم) bahar bayramı; hərfən: qərb küləyinin ətri deməkdir) bayramını qeyd edirlər. Bu bayramın kökləri Qədim Misrə gedir. Belə ki, onu fironlar qeyd etmişlər və **Opet** adlanırmış. Kütləvi şəildə şəhərkənarına üz tutmalar və pikniklərlə müşayiət olunan bahah bayramı qibtilərin Pasxa Bazarertəsinə təsadüf edir və pravoslavların Pasxası ilə üst-üstə düşür. Bu bayram yazın gəlişinin və kənd təsərrüfatı işlərinə start vermənin simvoludur. Bayramın əsas özəlliyi

onun evdən kənarda-təbiətin qoynunda qeyd etməkdir və onu bütün misirlilər qeyd edir. Qahirə sakinləri böyüklü-kiçikli parlaq rəngli bayram libaslarında parklara, bağlara və nilin sahibinə üz tuturlar. Xırda paroxod və felyuqalarla Nil boyunca gəzintiyə çıxırlar. Çoxları piramidaları ziyarət etmək və onun kölgəsində bayram süfrəsi açmağa üstünlük verir. Həmin gün ən ağır yük ziyarət baxımından Qahirə zooparkının üzərinə düşür ki, orada bu bayram münasibətilə “*fövqaladə vəziyyət*” elan edilir. Daha imkanlılar öz maşınları ilə Aralıq və ya Qırmızı dəniz sahillərinə üz tuturlar. Kəndlərdə bayram səhəri müqəvva və ya köhnə paltarları yandırmaq adəti qalmışdır. Fəllahlar inanır ki, bu yolla onlar sona çatmış qışın azar-bezarından xilas olurlar. Həmin gün baharın ətrinə başqa ətirilər də əlavə olunur: duzlu balıq və sirkədə isladılmış yaşıl soğan iyi. Əslində hər bir misir ailəsində **Şa:mm an-Nəsi:m** bayramı Soğan qoxusu ilə başlayır. Bəzi ailələrdə yaşıl soğanı və ya baş soğan dilimlərini bayram axşamı yastıqların altına qoyurlar ki, məhz səhər hiss edəcəkləri ilk qoxu soğan qoxusu olsun. Deyilənlərə görə, bu bütün il boyunca xəstəliklərdən insanı qoruyur. Bu adətin kökündə fironlardan birinin iflic olmuş oğlunun kahinlərin yazdığı soğan terapiyası ilə möcüzəvi şəfa tapması durur. **Şa:mm ən-Nəsi:m** bayramında balıq yemək adəti də qədimlərə gedib çıxır. Bunun üçün kefal balığının fileləri götürülərək duzlanılır və 40 gün öncədən torpağa gömülür. Misirli alimlər iddia edir ki, bu yolla hazırlanan balıq **penisilinə** malik olur. Bayram süfrəsinin **III** əsas atributu rəngli yumurtalardır. Bayram yumurtalarını zəif odda 6 saat, bəzən isə bütün gücə boyunca qaynadırlar. Yumurtalar tək-cə yemək üçün nəzərdə tutulmur: uşaqlar **Şa:mm ən-Nəsi:m** və **Pasxada** yumurta döyüşdürürlər: kiminki salamat qalırsa, o da qalib sayılır. Bəzi misirşünaslar hesab edir ki, bahar bayramında ən azı **5 min** illik bir tarixi olan yumurta boyamaq adəti yer üzündə ən qədim ənənələrdən sayılır və onun kökləri Qədim Misrə qədib çıxır ki, burada da yumurta yeni həyatın rəmzi sayılırdı. Buna sübut olaraq Yuxarı Misirdə sərdabələrdə qazıntılar zamanı arxeoloqlar tərəfində boyanmış yumurta qabıqlarının tapılmasıdır. Qədim misirlilər hesab edirdilər ki, Yer kürəsi yumurtaşəkilli quruluşa malikdir. Alimlər deyirlər ki, hətta bir zamanlar ölkədə yazda gecə ilə gündüzün bərabərliyi zamanı “Yumurta bayramları” da keçiriləmiş. Avropaya isə Pasxa bayramında yumurta boyanması və onları paylaşma ənənəsi ilkin ortaəsrlərdə Yaxın Şərqlə xalqlarından əxz edilərək əhli-səlib tərəfindən gətirilmişdir.

Misir xristianlığının xarakterik əlaməti müqəddəs yerlərə müxtəlif ziyarətlərin edilməsidir. Bütün Misir boyunca 59 belə hörmət diqqəti olan müqəddəs məkan məlumdur. Əslində belə ziyarətlər özlüyündə rəsmi kilsənin ehkamları ilə üst-üstə düşməyən “xalq dini” adlanan inancların təzahürlərini özündə əks etdirir. Ziyarətlər zamanı möminlər müəyyən ayinlər icra edirlər. Bunlar içərisində ilk növbədə Məryəm Anaya xüsusi dualar, uşaqların xaç suyuna salınması və hədiyyələrin gətirilməsi qeyd edilməlidir. Burada rəsmi kilsə tərəfində qətiyyət dəstəklənməyən və bütperəstliyin izi sayılan, lakin son dərəcə geniş yayılmış ibadət yerlərinə qurbanlıq heyvan əti gətirərək onu həmin müqəddəs şəxsə və ya Məryəm Anaya “hədiyyə etmək” mərasimi də vardır. Habelə ziyarətçilər dilənçilərə və imkansızlara sədəqə də verirlər. Çoxları belə ziyarətləri xəstəlikərdən xilas olmaq üçün edir. Demək olar ki, ibadət yerlərində olan hər bir kilsədə xəstəlikdən şəfa tapmışların əlil arbalarının və qoltuqağaclarının olduğu “muzeylər” vardır. Möminlər belə ziyarətləri təkcə cismani deyil, həm də mənən təmizlənmək üçün edirlər. Bununla əlaqədar şeytan və cinlərin qovulması ritualı da vardır. Belə bir inanc vardır ki, onlar bədəni tərk edərkən tərk etdikləri şəxsin geyimi üzərində özlərindən sonra xaç şəklində iz qoyub gedirlər. Belə ziyarətlərə adətən qibtilər ailəlikcə gedirlər ki, bu da bir bayram abı-havası yaşadır və əbədi olaraq onların xatirələrində qalır.

DRUZLAR

Ümumi məlumat: Druzlər **XI** əsrin əvvəllərində əsas qoyulmuş müsəlman şiə qruplarından birinin tərəfdarları və ardıcılardır. Bütün dünyada 3,5 milyon druz vardır. Onların icmalarına İraq, İran, Braziliya, ABŞ və bir sıra Avropa ölkələrində rast gəlmək olar. Təqribən 2,5 milyon druz Livan və Suriyada, 120 min isə İsraildə yaşayır. Livanda onlar əsasən ölkənin cənub hissəsinin dağlıq rayonlarında yaşayırlar. İsraildə isə onlar əsasən Qalileyin dağlıq rayonlarında və Holan yüksəkliklərində məskunlaşmışlar. Druzlərin icması **XI** əsrdə İsmailiyyə təriqətində baş verən ilk böyük təfriqə və parçalanma nəticəsində ortaya çıxmışdır. Bu zaman Misirli ismailiyyə tərəfdarları və ardıcılıarı arasından xəlifə Əl-Hakimi (996-1021) Allahın təcəssümü hesab edən bir dəstə ayrıldı. Xəlifə Əl-Hakimin ilahiliyyini təbliğ edənlər Misir əhalisi arasında özlərinə tərəfdaş tapmasalar da, Livanın dağ əhalisi arasında böyük nüfu-

za sahib oldular və təbliğat apara bildilər. Bu dini inancın yayılmasında xüsusi rolu həmin istiqamətin qəti tərəfdarı, batini missioneri **Məhəmməd İbn İsmayıl əd-Dərazi** (1019-da ölüb) oynayıb. Güman edilir ki, bu sektanın da adı onun adından törəyib. Başlanğıcda əd-Dərazi Fatimi ismailiyyələrinə mənsub idi, lakin sonralar onlar tərəfindən qınaq obyektinə çevrilərək bəyənilməmişdir. Onun baxışlarına qarşı ilk növbədə, görkəmli ismailiyyə filosofu **Həmid əd-Din əl-Kirmani** çıxmışdır. Əd-Dərazi tərəfdarları və ardıcılıarı təklənərək tədricən etnokonfessional sekta xüsusiyyətlərini kəsb etməyə başladılar. Druzların dini doktorinasının işlənməsi Həməzə İbn Əli tərəfindən başlanılmışdır. O, tez bir zamanda sektaya yeni üzvlərin qəbul olunmasına qadağa qoysa da, bəzi məlumatlara görə, bu proses **XVII** əsrdə davam etmişdir. Dini doktorinanın işlənilib hazırlanması **XV** əsrdə **Əs-Seyyid Abdullah Ət-Tənuhi** (1417-1479) tərəfindən başa çatdırılmışdır. Druzlar Əl-Hakimi özlərinin yeganə tanrısı sayır və onun gələcəkdə 2-ci dəfə zühur etməsinə inanırlar. Onlar heç vaxt Allahı öz adı ilə çağırırlar, belə ki, onu reinkarnasiya və yeni formalar alma iqtidarında olan müqəddəs amorf substansiya hesab edirlər. Onların dini inancının əsas ehkamu-təkallahlığı qəbul etmələridir. Druzlar belə düşünürlər ki, Allah özünü ardıcıl inkarnasiyalarda açıb göstərir. Onun I və sonuncu təzahürü Universal Ağıl-İdrak olmuşdur ki, o da Əd-Dərazinin müasiri və druzların təlimini sistemləşdirənlərdən olmuş **Həməzə İbn Əlidə** təcəssüm etmişdir. Özü-özü və şərr qüvvələrlə mübarizədə Ağıl-İdraka Tək olanın II emanasiyası- Ümumbəşəri Ruh kömək edir ki, o da Həməzənin köməkçisi **İsmayıl ət-Təmidə** təcəssüm etmişdir. III emanasiya-Söz-Kəlamdır ki, o da axırncı dəfə **Məhəmməd əl-Quraşi** də təcəssüm etmişdir. IV emanasiya-Hər yerə yayılan İşıqdır ki, o da **Səlam İbn Abdul Vahhabda** təcəssüm etmişdir. V emanasiya Aydın-İbrətli Müdriklikdir ki, o da **əl-Muktanda** təcəssüm etmişdir.

Ruhların bir yerdən başqa bir yerə keçməsinə inanan druzlara görə, yer dəyişmək imkanında olan ruhların sayı ciddi şəkildə məhduddur və bu ruhlar yalnız sekta üzvlərinin cisimlərində məskunlaşmışlar. Onların təsəvvürlərinə görə, hər hansı bir druzun ölümü druz mühitində yeni uşağın dünyaya gəlməsi vaxtı ilə dəqiq üst-üstə düşür: ölən insanın bədənini tərk edən ruh dərhal yenidoğulmuşun bədəninə köçür. Qadının ruhu qadının cisminə, kişinin ruhu isə kişinin cisminə keçə bilər. Ruhlar

üçün Allah cəzasına yaxın bir məfhum mövcuddur. Ruhların bir bədəndən başqa bir bədəne köçdüyü zaman hər dəfə etdiklərinin hamısı Qiyamət günü hesaba alınacaq. Bununla yanaşı druzlar inanırlar ki, yalnız onların sektasına daxil olan kəslər onların dini təlimini doğru şəkildə dərk etmək iqtidarındadır. Ona görə də, onlar öz dindaşlarının sayını artırmağa can atmırlar, qohum nikahlara üstünlük verərək dini təbliğat yürütmürlər. Onlar nəinki Əhdi-Ətiq və Əhdi-Cədid personajlarından hesab olunan peyğəmbərlərə ehtiram bəsləyir, habelə, məsələn, Platon kimi antik filosof-müdrikləri də unuturlar. Sektanın təlimatı və təlimləri yad insanlara məlum olmalıdır. Burada sinkretik ruhaniyyət və dindarlıq fenomeni sezilib duyulur ki, bu da adətən dünyanın müxtəlif dini və mədəni adətlərin kəsişdiyi ərazilərinə xasdır. Qurani və Əhdi-Ətiqi qəbul etmələrinə baxmayaraq onlar IV günlər axşam “**xəlvət**” yığıncaqlarında öz müqəddəs kitablarını oxuyurlar. Qatı şüalərə mənsub olaraq druzlar “**təkiyyə**” doktorinasını qəbul edirlər. Təkiyyəyə görə düşmən mühitdə yaşayan kəs daxilən öz inamını saxlayaraq zahirən onun şərtlərini qəbul edə bilər. Onlar öz təlimlərini məxfi sayırlar: onu yalnız icmanın “**uqqal-ağıllılar**” adlanan üzvlərinin bir qismi bilə bilərdi. Maraqlı burasıdır ki, yalnız 40-ı haqlamış şəxs bu təlimə sahib ola bilər: o yaşadək insanın mənəvi siması formalaşmış hesab olunmur. **Uqqal-ağıllılar** sırasına qadınlar da daxil ola bilərdi. Zamanla hakimiyyət uqqalların əlindən icmanı idarə edən feodal aristokratiyasının əlinə keçdi. Uqqallar isə dini birlik və disiplinə cavabdeh olan tabe rəiyyət mövqeyinə keçmiş oldular. Ümumiyyətlə onlar dini məsələləri yad insallarla müzakirə etməzlər. Bu qadağan edilib. Dini kitabları da onlar 40- yaşından sonra öyrənməyə başlayırlar. Buna görə də gənclər dini təhkimlikdən azaddır və demək olar ki, dindar deyillər.

Adət-ənənələr və evlilik: Druzlar qeyri-druzlarla evlənmə bilməzlər. Dindar olan druz dindar olamayan qadınla evlənmə bilər ki, buna da demək olar ki, qəti dindar müsəlman və yəhudilər arasında rast gəlinmir. Onlarda poliqamiyaya qadağan qoyulub və qadına çox hörmətlə yanaşılır. Onlar bir qayda olaraq, özlərinin “əvvəlki həyatdan” olan cütü ilə evlənilir: həmin adamın doğulduğu ölkə heç bir əhəmiyyət daşımır. Druz müdrikləri ölənin insandan yenidoğulmuşu ruhun keçməsi momentini xətasız hesablaya bilirlər. Yeri gəlmişkən druzlar hələ uşaqılıqdan “əvvəlki həyatdan” olan cütləri ilə evliliyə hazırdırlar və valideynlərin ziddinə olan nikahlara demək olar

ki, rast gəlinmir. Belə bir şey baş verərsə də, valideynlər bunu faciə kimi qarşılamırlar. Qarışıq nikahların sonu ömürlük icmadan qovulma ilə bitir. Ona görə də ona çox nadir halda rast gəlinir. Maraqlıdır ki, uşağın dünyaya gəlməməsi şərti ilə qeyri-druz qadınla yaşama xüsusi təqibə və qınağa səbəb olmur. Ailədə tam şəkildə hüquq bərabərliyinə riayət olunur və bu Avropa standartlarından demək olar ki, geri qalmır. Qadınların din xadimi, polis olması və hərbi xidmət çəkməsi normal qarşılanır. Druzları digər ərəblərdən kufiyyədəki qara zolağın olmaması və druz kişilərin mütləq atributu olan bıqlara görə ayırmaq olar. Sünnət məsələsinə gəlincə, o, heç də dini təsəvvürlərə görə deyil, gigiyena tələbinə görə icra edilir. Druzlarda həftənin bütün günləri müqəddəs sayılır. Ona görə də, icmanın hər bir üzvü özü qərar verir ki, o nə vaxt dincələcək, nə vaxtsa işləyəcək. Məsələn, İsraildə onların istirahət günü şənbə, Suriyada cümə, Livanda isə bazar günüdür. Əxlaq məsələlərinə ciddi şəkildə nəzarət olunur və buna görə də, onlar arasında əxlaqsızlıq yox dərəcəsinədir. Ölən insana yas saxlamaq adəti də druzlarda yoxdur: əksinə dəfndə onlar bir növ sevinirlər ki, mərhumun ruhu köhnə, gücsüz bədənə yerinə yenidoğulmuş təzə bədəndə özünə yer tapır. Druzlər çox zəhmətkeş və qonaqpərvərdirlər. Habelə onlar çox bacarıqlı iş adamlarıdır. Onlar adətən ailə biznesi ilə məşğul olurlar və qohumlarla sıx əlaqədə olub onlara bacardıqları yardımı göstərilir. Bundan əlavə, onlar əkinçilik, toxuculuq və xalçaçılıqla da ciddi şəkildə məşğuldurlar. Druzlərin əsas dini mətnləri olan “Rasə:ilul hikmə” və onlara olan şərhlər bu gün druzlardan çox elm adamlarına dha yaxşı məlumdur. Bunun da səbəbi yuxarıda açıqlanıb. Druz icmasının əsas kütləsini “**cuhhallar**-biliksiz inaslar” təşkil edir. Yalnız “uqqallar” xəlvət adlanan yerdə cümə axşamından cüməyə keçən gecə toplaşaraq dini ayinləri icra edərək Allaha ibadət edirlər. Druzlərin ali dini avtoritetləri “**əca:vidlər**” hesab olunur. Dini məsələləri yaxşı bilməyənlər və cuhhallar məclislərdə iştirak edirlər ki, orada cümə axşamları gün batdıqdan sonra dualar oxunulur və ibadətlər edilir. Dini kult və ayinlər druzlərin həyatında əhəmiyyətli yer tutmur və kifayət qədər də sadələşdirilmiş formada olur. İbadətin yerinə meditasiya icra edilə bilər və o, vacib hesab olunmur. Orucun yerini isə sukut prosesi tuta bilər və bu bir növ xəbərsiz, cahil insanlara həqiqəti açmaqdan çəkinmə kimi qəbul edilir. Zəkat qanuniləşdirilməyib və o, ancaq qarşılıqlı yardım kimi dəyərləndirilir. Dini ayinlərin və mərasimlərin icrası üçün də xüsusi mə-

kanlar yoxdur. Druzların müsəlman ayinlərinin icrasını vacib hesab etmirlər və qidalara da qadağa qoymurlar. Bununla belə, onlar alkoqol istifadə etmir, siqaret çəkmir və donuz ətini yemirlər. Sınavi druzlar ibadətdə iştirak etməyə də bilirlər. Onların qeyd etdikləri tarixlər də çox deyildir: Qurban bayramı və ümumşüə matəm günü olan Aşura. Druzların əsas müqəddəs yeri və ibadətگاهی olan **Xəlvət-əl-Bayada** Xasbahi rayonunda yerləşir. İsraildə ildə bir dəfə bütün druzlar Musa peyğəmbərin qaynatası **İtro**-nun qəbrinin üzərinə gəlirlər. Belə ki, onlar İtronu özlərinin müqəddəs peyğəmbəri **Nəbi Şubeyb**lə eyniləşdirilər. Druzlar hesab edir ki, o, bütün peyğəmbərlərin atasıdır və Tveriy yaxınlığında-Karney-Hittim dağında dəfn edilib.

Druzların siyasi görüşləri: Orta əsrlər boyunca druzlar idarəçiliklə məşğul olan əmirlər sülaləsinə malik idilər: Məanlar, Şihablar və s. Xüsusilə *Fəxrəddin Məanın* (1590-1633) və *Bəşir II Şihabın* (1789-1840) dövründə druz əmirləri Livanda böyük nüfuza malik idilər. Əsas məşğuliyyətləri onların əkinçilik idi: **XX** əsrin əvvəllərində onlar demək olar ki, sənətkarlıq və ticarətlə məşğul deyildilər. XVIII əsrin əvvəllərində druzların bir hissəsi Cəbəl əd-Druz adını almış Suriyanın cənub rayonlarından birinə köçürlər. 1840-60-cı illərdə Livanda druzlar və xristian-maronitlər arasında türklər tərəfindən qəsdən törədilmiş silahlı qarşıdurmalar baş verirdi. Druzlar dəfələrlə antitürk çıxışlarında iştirak etmişlər. Bunun səbəbi türklər tərəfindən druzların azadlıqlarının məhdudlaşdırılması idi, belə ki, onlar hərbi mükələfiyyət daşıyırdı, silah daşıya bilirdi və druz aristokratiyasının qalan druzlar üzərində qeyri-məhdud hakimiyyəti vardır. Druzlar XIX və XX əsrlərdə Suriyada müsəlman və xristian icmaları arasındakı mübarizədə aktiv şəkildə iştirak etmişlər. Onlar həmçinin Millətlər Liqasının mandatına əsasən Livan və Suriyanı idarə edən fransızlara qarşı da döyüşmüşlər. 1925-ci ildə tarixə “Druzların qiyamı” kimi düşmüş qiyam baş vermişdi. Druzlar 1949-cu ildə yaradılmış Livan Mütərəqqi-Sosialist Partiyasının özəyi və dayağı oldular. 1957-ci ildə İsrail druzları rəsmi idarəçilik orqanına-Dini Məclisə-malik müstəqil dini icma kimi tanındılar. İsrail druzları daha aktivdirlər. İsraildəki yerli druzlar öz siyasi baxışlarına görə 2 düşərgəyə ayrılmışlar. Halbuki bu yaxın vaxtlara qədər İsrail druzları mövcud rejimə sadıq idilər və İsrail ordusunda xidmət edirdilər və ayrılmaqlar və ixtilafqlar son dövrlərdə baş verdi. Holan yüksəkliklərində yaşayan druzlar nümayişlər keçirdilər və onun əsas şüarı belə idi: “Holanın İsraililərlə tərəfindən işğalına

son qoyulsun və onlar Suriyaya verilsin.” İsrail və Suriya arasındakı son illər gedən danışıqlar onu göstərir ki, gec-tez Holan yüksəklikləri Suriyaya qaytarılacaq. Ona görə də burada yaşayan druzlar gələcək represiyaları göz önünə alaraq bəri başdan Suriya hakim dairələrinə sədaqət nümayiş etdirərək artıq indidən İsrail vətəndaşlığından imtina edirlər. Ancaq İsraildə hakimiyyətə sağ qüvvələrin gəlməsi ilə Holan yüksəkliyində yaşayan druzlar arasındakı müxalif əhval-ruhiyyə məqam gözləmə siyasəti ilə əvəzlənib və onlar artıq açıq-aşkar İsrail hökumətinə qarşı çıxış etmirlər. İsrailin daxilində yaşayan druzlar öz köhnə mövqelərində qalaraq hal-hazırda yaşadıkları dövlətin siyasətini paylaşırlar və ona dəstəkdirlər. Doğrudur, daxili İsrailin bir qisim druzları arasında narazılıq artmaqdadır və hazırda bir hərəkət də yaranıb ki, o, druzların İsrail ordusunda xidmət göstərməyinə qarşı çıxır. Bu məsələnin tarixinə nəzər salaq. Belə ki, 1949-cu ildə israil icbari hərbi xidməti qüvvəyə mindirəndə güman edilirdi ki, bu Fələstinlilərə də şamil ediləcək. Lakin İsrail vətəndaşı olan fələstinlilər hərbi xidmətə heç vaxt çağrılmadı. Bu müəyyən qədər xristian fələstinlilərlə müsəlman fələstinlilər arasındakı qarşıdurma ilə də bağlı idi. İndi bütün ərəblər avtomatik olaraq hərbi xidmətdən azad edilir. Druzlarla bağlı vəziyyət daha fərqli idi. İsrail hakimiyyəti hər cür hiyləyə əl ataraq druz icmasının 16 başçısını məcbur etdi ki, 1956-cı ildə hərbi çağırışa razılıq haqda sənədi imzalasın. O vaxtdan bəri, druzlar hərbi xidmətə getməlidirlər. Druz qadınlar isə, mömin yəhudi qadınlar kimi hərbi xidmətdən azaddırlar. 1972-ci ildə hərbi xidmətdən imtina ilə bağlı Druz Təşəbbüs Komiteti yaradıldı. Onun əsas 4 məqsədi vardır: a) icbari çağırışın ləğvi; b) druz torpaqlarının müsadirə edilməsinə qarşı müqavimət göstərmə; c) milli və dini məsələlərə İsrail hökumətinin müdaxiləsinə son qoymaq; d) demokratiya və hüquq bərabərliyi. Druz yazarı Salman Natur hərbi çağırışdan imtinada iki əsas məqamı görür: 1) **siyasi məqam** ondan ibarətdir ki, druzlar da ərəblərdir və onların borcudur ki, İsrail siyasətinin dəyişdirilməsi uğrunda mübarizədə iştirak etsinlər; 2) **mənəvi məqam** ondan ibarətdir ki, İsrail hökumətinin hüququ çatmır ki, druzları hərbi xidmətə çağırınsın. Çünki, onlar da israilli fələstinlilərdir və özlərinə qarşı döyüşən ordunun bir hissəsi ola bilməzlər.

ƏNƏNƏVİ ƏRƏB GEYİMLƏRİNİN FORMA VƏ NÖVVLƏRİ. ƏNƏNƏVİ ƏRƏB YAŞAYIŞ EVLƏRİ VƏ MƏKANLARI

Geyim insan bədəninin qorunması və müdafiəsi üçün bir vasitədir. O, gündəlik, bayram və mərasim geyimləri olmaq üzrə 3 yerə ayrılır. Sonuncuya din xadimlərinin müxtəlif dini ayinlərin icrası zamanı geyindiği geyimlər daxildir. Ümumi görünüşünə görə geyim 2 yerə ayrılır: bütöv (başdan geyinilən) və daha geniş yayılmış açıq, düyməsiz geyimlər. Qədim zamanlardan bəzi geyim təkcə praktik deyil, habelə sakral funksiya daşıyırdı. Başlanğıcda onun xarakteri təbii şəraitlə müəyyənləşdirilirdisə, zaman keçdikcə iqtisadi-sosial və mədəni inkişafın səviyyəsi öz sözünü deməyə başladı. Ərəblərin milli xalq geyimləri insanın etnik mənsubiyyətinin təyin edilməsində ən etibarlı əlamətlərdən biri sayılaraq bir növü “pasport” rolunu oynayır, insanın sosial mahiyyətini xarakterizə edən bir simvoldur. Buna görə də Ön Asiya və Ş.Afrika ərəb ölkələrinin ərəblərinin geyimlərinin öyrənilməsi vacib məsələlərdən biridir. Məşriq ölkələrində geyimlərin ümumərəb əlamətləri tam şəkildə özünü büruzə verir. Müsəlman ərəblərin əksəriyyəti İslamın geyimlə bağlı təlimatlarına riayət etməyə çalışırlar. Buna əsasən qadınlar hicab taxmalı, kişilər də göbəkdən dizə qədər örtülməlidirlər. Tarixi materiallar göstərir ki, üzü bağlamaq hələ qədim zamanlarda Fars və Yunanlarda zədəgan qadınlar arasında qəbul olunmuş bir hal idi. Xüsusilə bu, subay xanımlara şamil olunurdu. Üz örtüyünün özü belə müəyyən bir təbəqəyə mənsub olmanın göstəricisi idi. Hicab xüsusi şəkildə şəhər qadınları arasında yayılmışdır. Kəndli qadınlar ondan minimum dərəcədə istifadə edir, əkinçilik və digər təsərrüfat işləri zamanı onu heç taxmazdılar. Avropa mədəniyyətinin nüfuz etdiyi Livan, Misir, Mərakeş, Suriya kimi ölkələrdə müsəlman qadınlar ya təməmilə hicabdan imtina etmiş, ya da onun sadələşdirilmiş variantından yararlanırlar. Lakin SƏK, BƏƏ və bəzi körfəz ölkələrində hicab müsəlman qadınının vacib atributu olaraq qalır. Qadınlar tünd şüşəli maşınlarda hərəkət ederkən, xüsusi qadın klublarında və ya qadınlardan ibarət məclislərdə olarkən hicabı çıxara bilərlər. İslam prinsipləri geyimlə bağlı ümumi vəziyyəti nəzarətdə saxlasa da, onun forma və növləri bu və ya digər ölkənin ənənə və xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

BƏƏ-nin kişi sakinlərinin milli geyimi-geniş ağ rəngli köynək- **dijdaşa**; ağ və ya ağ-qırmızı damalı baş örtüyü-**qutradır**, ki o da 2 qalın qara hörgü-**aqala** vasitəsilə bağlanır. Qadınlar isə bədəninin bütün cizgilərini gizlədən uzun qara əba geyinirlər. Əbanın

altından onlar geniş qolları olan qızıl, gümüş və rəngli saplarla işləmiş yüngül ənənəvi geyim—**qandura**—uzun paltarlar və geniş şalvarlar geyinirlər. Bir çox qadınlar üzlerini niqabla (çarşabla) örtür, bədəvi kəndlərdə isə qadınlar indiyədək **burqa** adlanan mis maskalardan istifadə edirlər. Sahil boyunca yaşayan BƏƏ xanımları Yapon və Çin istehsalı olan materialdan geyimlər geyinirlər. Daxili rayonlarda yaşayanlar isə evdə toxunulmuş kətandan paltarlar geyinirlər. Varlı bir evin xanımlar oaln hissəsini ziyarət etsək, görərik ki, onlar öz geyimlərini Parisin ən bahalı moda evlərində sifariş edirlər. Lakin modanın yeniliklərini yalnız ev daxilində və ya sırf qadınlar olan yerdə nümayiş etdirmək olar. Evdən xaricdə başa böyük qara örpək-şal taxılır və üzü nazik ipək material olan qaz-qazla bağlayırlar. Lakin bu, ətrafı görməkdə qadına heç bir maneə törətmir. SƏK-in şimal rayonlarında bədəvi qadınlar milfa adlanan nazik qara materialla ağzı və buxağı örtürlər. Xüsusi tənənəli mərasimlər üçün kişilərin də qarderobunda əbalar vardır ki, onlar da onu uzun köynəklərin üzərindən geyinirlər. Bu əbalar pambıqdan olub xələtə bənzəyir, qara və ya qızılı rəngdə olur, qıraqlardan qızıl sapla işlənir. Ərəblər dijdəşanın manjetli, sinədə cibi olan, stoyka yaxalılı olanına üstsnlük verirlər. Sonuncu element Avropa modasının təsirinin nəticəsidir. Daha nazik materialdan və daha geniş qolları olan belə bir köynəyi **Səudiyyəli** *saub şila:ha*—ثوب صلاحة adlandırırlar. Qutra digər ərəb ölkələrində **kufiyyə** adlanır. SƏK-də onun altından ağ rəngli balaca bir papaq da taxırlar. Yay üçün nəzərdə tutulan kufiyyə yüksək keyfiyyətli pambıqdan olub demək olar ki, tamamilə şəffafdır. Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərində kufiyyə ərəb birliyinin simvoluna çevrilmişdir. Avropa müstəmləkəçiliyinə qarşı kütləvi nümayiş iştirakçıları adətən kufiyyə taxardılar. Habelə o, Osmanlı məmurlarının fəslərinə etiraz əlaməti olaraq da taxılırdı. Qış kufiyyəsi isti olsun deyə yundan olub qırmızı ornamentə malik idi. Və **uqalla** başa möhkəmləndirilirdi. Səudiyyə aristokratiyasının uqalı adı 2 şnur olmayıb, 4 qat şnurdan ibarətdir və o, bir neçə yerdən qızıl bafta ilə əhatə edilib. Son illər müxtəlif rəngdə qutralara rast gəlmək olur: qara-ag, yaşıl-ag və s. Çalma və əmmamələr xüsusilə yaşlı insanlar arasında populyardır və hər bir yerdə onların özü-nəməxsus adı vardır. Lakin zaman və məkandan asılı olmayaraq müsəlmanlar başlarını sağ əllə və sağdan sola olmaq şərti ilə sarıyaçaqlar. Həcc ziyarəti etmiş müsəlmanlar yaşıl rəngdə çalma taxa bilər. Soyuq, habelə xüsusi günlərdə ərəb kişiləri **bişt** adlı yapıncını xatırladan plaş geyinirlər. Onun kənarları dekorativ sərid və bafta ilə işlənmiş

olur. Oman sultanlığı digər körfəz ölkələrindən onunla fərqlənir ki, burada kişilər milli adətləri qorumaq məqsədilə gümüşlə işlənmiş xəncər də daxil olmaqla milli kostyum geyinməyə məcburdurlar. Məğrib ölkələrində əhalinin əksər hissəsi Avropa dəbi ilə geyinir. Bununla belə müəyyən məqamlarda milli geyimlərin geyinilməsi adəti qorunub saxlanılır. Bir zamanlar Tunisdə geniş yayılmış fəsi indi ancaq yaşlı insanlar taxırlar. Tunislilərin başında çox vaxt **şişə** adlanan balaca keçə papaq olur və o, fəsi əvəz edir. Habelə Tunisdə topuqdan bir qədər yuxarıda bitən şalvar geyinmək dəbdir. Kişilərin ayağında **babuşi** adlanan sarı dəridən olub saboya bənzər ayaqqabılar olur. Bu mənərəni başdakı qırmızı şişə tamamlayır və bu cür qiyafətdə olan şəxs bir növü ağacdələni xatırladır. Məğrib bədəvilərinin milli geyimləri elə də rəngarəng deyildir. Məs., tuareqlər üzüm örtən nazik yun özlük-**xaik** geyinirlər. Xaik yuyunma prosesi istisna olunmaqla demək olar ki, çıxarılmır. Yemək vaxtı tuareq xaikin qırağını dartır və aşağıdan əli ilə yeməyi ağızına qoyur. Əlcəzair kabilləri qadınlarla müqayisədə daha rəngli geyinirlər. Belə ki, onlar işlə əlaqədar şəhərdə olur və ordan özlərinə geyim ala bilirlər. Onlar pambıqdan olan torba kimi şalvarlar və rahat biçimdə köynəklər geyinirlər. Hər bir kəsin əllə toxunulmuş qalın, kopşonlu iri örtüyü-**burnusu** olur. Qadınlar bir-birinin üstündən bir neçə paltar geyinir və bunun müqabilində də ayaqyalın gəzirlər. Rif məntəqəsinin sakinləri özünəməxsus şlyapaları ilə seçilirlər. Onu təpəsi 4 müxtəlif rəngli yun qotazla bəzədilir. Çiyinlərinə zolaqlı panço salırlar ki, bu da İspaniyadan gələn bir dəbdir. Ön Asiyanın həm kişi, həm də qadın geyimləri tiplərinə görə çox oxşar olub, əsasən biçiminə, fason və rənginə görə fərqlənir.

Osmanlı İmperiyasının ərəb ölkələrində, xüsusilədə Livan və Suriyada hökmranlığı zamanı türk məmurları varlı təbəqənin nümayəndələrini Ali Portanın tələblərinə uyğun geyinməyə məcbur edirdilər. XV-XVIII əsrlərdə sosial durumundan asılı olmayaraq əhalinin böyük bir hissəsi yalnız qiymət və keyfiyyətinə görə fərqlənən eyni biçimdə olan kostyumlar geyinirdi. Yalnız taxılan silah və bəzəklər bu geyimlərə bir qədər fərqlilik kəsb etdirirdi. Rayonların əksəriyyətində əmmamələr taxılırdı ki, onun da həcminə və qatlarının sayına görə insanın sosial statusu haqda danışmaq olardı. Həm əmir, həm də kəndlilər bol qatları olan rahat və gen şalvarlar geyərdi. Bir qayda olaraq qara şalvarlara bel boyunca bir neçə dəfə sarılmış qırmızı qurşaq taxılırdı. Varlı insanların şalvarı topuğa qədər olurdu, kəndlilərdə isə dizə qədər olardı. Ağır işlə məşğul olma-

yanlar köynəyin üstündən **gümbəz** adlanan, yanlarından kəsiklər olan bir geyim geyinirdilər. Qışda isə onun üstündən **əbba** adlanan qolsuz və düyməsiz üzəri işlənmiş bir geyim geyinilirdi. Kasıblar isə kobud yundan olan gödəkçə ilə kifayətlənirdilər. Livanın Beytuddin şəhərindəki muzeydə təqribən 1860-lara aid bir kişi geyimini görmək olar. O, kaftan, yəni üstü qızıl və gümüş saplarla bəzədilmiş üst ipək paltardan, şalvardan, geniş və uzun qurşaqdan və uzun qolları olan paltodan-**cübbədən** ibarətdir. Bu cür qiya-fəti Livan əmirləri Osmanlı dövlətinin canişinləri ilə görüş zamanı geyinirdilər. Şalvarın enliliyi, böyük manjetlərin təmtərağı, gümçəzin qollarının enliliyi sahibinin cəmiyyətdəki mövqeyindən xəbər verirdi. Məhəmməd Əlinin dövründə (XIX əsrin əvvəlləri) alban paşalarını təqlid edərək qısa gümbəzlər dəbə mindi ki, bu da **kubran** adlanırdı. Hətta onu qadınlar belə geyinməyə başlayır. Xanımların geydiyi kubran sinədə düymələnir və korsaj funksiyasını yerinə yetirirdi. Zəngin xanımlarda kubran mirvari və qızıl sapla bəzədilmiş olurdu. Habelə belə gümüş kəmər-zunnar taxılırdı. Varlı evli druz qadınlar **tantur** adlı baş örtüyü taxırdı. Onu hətta yatanda belə çıxarmırdılar (xəstəlik hallarını çıxmaq şərtilə). XIX əsrdə Livan geyimləri bəzi dəyişikliklərə məruz qaldı. II Əmir Bəşir öz rəiyyətini fəs-tarbuş taxmığa çağırırdı. Geniş əmmamələrin yerinə zərif keçədən olan çiyinlərə qədər düşən qotazı olan fəslər gəldi. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində şəhərlərdə Avropa geyimləri milli geyimləri sıxışdırmağa başladı. Parçalar özlərinin şərq koloritini itirir, bantlı geniş yubkalar ortaya çıxdı, qısa məxmər korsajlar dəbə mindi. Tantur öz yerini şlyapalara və zərif şəffaf şallara verdi. Bir sıra ölkələrdə məs., Misirdə milli geyim keçmişin qalığı hesab olunurdu. Öz dövründə Misir prezidenti Nasir dövlət müəssisə və universitetlərdə qalabeya geyinməyi qadağan etmişdir. Bununla belə mühafizəkar vətəndaşlar qalabeyanı və pencəyi birləşdirərək qadağadan yan keçə bilmişlər.

Onlar ərəb aləminin bu və ya digər regionunun təbii-iqlim şəraitindən və yerli adət-ənənələrdən çıxış edilərək inşa edilir. Yaşayış məkanlarının memarlığında qədimdən bəri daxili həyətləri və dəhşətli istidən qoruyan terrasları olan evlərin tikilməsinə üstünlük verilirdi. Memarlıq texnikası gil, kərpic və daşdan ibarət olan xüsusi konstruksiyaların yardılmasına səbəb olmuşdur. Ərəb Şərqi Orta Əsr memarları monumental mədəni və ictimai tikililərin en yeni tiplərini yaratmışlar. Burada 1000-lərlə möminü yerlədirə bilən məscidlər, onları ibadətə səsələyən minarələr, mədrəsələr, şəhər-

lərin ticari fəaliyyətinin genişlənməsinə bir növ cavabdeh olan karvansaray və qapalı bazarlardan, hakim dairələrin saraylarından, iri darvaza və qüllələri olan qala divarlarından söhbət gedir. Orta əsr incəsənətinin bir çox şedevrlərinin müəllifi olan ərəb memarları memarlığın dekorativ imkanlarına çox böyük diqqət ayırmışlar. Buna görə də monumental memarlıqda incəsənət sintezinin ən ən xarakterik əlamətlərindən biri dekorativ forma və ornamentlərin xüsusi rol oynamasıdır. Ərəb memarlarının bəzi iş bacarığı adi evlərin inşasında belə istifadə olunurdu. Xırda memarlıq fəndləri kəndlilərin evlərinin daxilində istini azaltmağa kömək edirdi. Samanla qarışdırılmış gil istilikkeçirməmə keyfiyyətinə malik idi. Ondan günün altında qurudulan kərpiclər hazırlayırdılar və evlərin tikintisində istifadə edirdilər. Bu cür kərpiclərdən hələ Qədim Misirdə evlər tikərdilər. İstinin qarşısını həmçinin eyni zamanda tavan funksiyasını yerinə yetirən günbəzşəkilli və ya yarım dairəvi dam da yaxşı ala bilir. Orada havalandırıcı deşiklər yaradırlar. Evin əsas sıx müşahidə olunan atributu-divar uzununu talvarı olan daxili həyətdir. Çox vaxt ailə gününün çox hissəsini məhz orada keçirir. Evlərdə pəncərələr balaca düzəldilir və onların hökmən pəncərə qapağı və ya pəncərə taxtası olmalıdır. İmkanı olan şəxslər **məşrabiyyədən** yayarlanırlar. Məşrabiyyə ərəb dekorativ-tətbiqi sənətinin ən parlaq və xarakterik nümunələrindəndir. Məşrabiyyə pəncərələri gizlədən taxta çıxıntı-fənərdir. O həm kölgə verir, həm də eyni vaxtda havanı içəriyə buraxır. Məşrabiyyə sözü شَرَبَ-*işmə*-feilindən gəlir. Belə ki, onun bir qayda olaraq çölə açılan çıxıntısı olur. Orda yanında stəkanı olan soyuq su bardağı quraşdırılır. Yoldan keçən hər kəs qapını açıb soyuq sudan içə bilir.

Əbu Dabidəki etnoqrafiya muzeyində müasir kondisionerin sələflərini xatırladan vasitə ilə təchiz edilmiş bir ev vardır. Onun divarları qamış sipərlərdən ibarətdir. Damının təqribən 3-də 1 hissəsi yoxdur. Həmin yerdə qüllə ucalır. Onu karkası şüvüldən yığılıb. Tam ortada bir dayaq vardır. Şüvüllərin yanlarından dayağa doğru tənzifəbənzər yüngül bir material gedir. O, küləkdə dalğalanaraq təmiz hava cərəyanını evin tam dərinliklərində də daşıyır. Bu cür havalandırma sistemindən təqribən 35-40 il bundan qabağa qədər istifadə olunub. Məlumdur ki, neft sənayesinin inkişafı nəticəsində Əbu Dabi orta əsr şəraitindən 20-ci əsrin sonuna güclü bir sıçrayış etmişdir. Havalandırma məqsədilə bədəvi çadırında hər 2 tərəfdən pəncərə kəsiklərini açıq qoyurlar, o da öz növbəsində hava cərəyanının yaranmasına səbəb olaraq məkanı sərinlədir. İstidən və

çağrılmamış qonaqlardan can qurtarmaq üçün bərbər-troqloditlər öz evlərini dağlarda mağaralar şəklində qururlar. Belə evlər təpələr arasından qətiyyən görsənmir. Bu cür evlərdə daxili həyətlər olur ki, ordan da digər otaqlara, habelə çölə yol vardır. Giriş qapısının yanında quyu və çörək bişirilən ocaq vardır. Qapının üzərində gözdən qoruyan və evə ruzi bərəkəti gətirən simvollar-balıq və Fatimeyi-Zəhranın əl izlərinin şəkli vardır. Belə mağaralar yayda sərin, qışda isə isti olur. Dini dəyərlər ənənəvi ərəb evlərinin tikilməsində də özünü göstərir. Məs., Hadramautda iri bir evin inşası zamanı 2 pilləkan nəzərdə tutulur. Bunlardan I mərkəzi pilləkan olub çöl girişindən III və IV mərtəbədəki otaqlara aparır. II isə həyəti evin daxili məkanları ilə əlaqələndirir. Bayram və ya hər hansı bir mərasim zamanı evdə yad insanlar olduğu üçün qadınlar yalnız II pilləkandan istifadə edirlər ki, qonaqlarla qəfildən üz-üzə gəlməsinlər. Ev yiyəsi evə ilk daxil olaraq yüksək səslə ailə üzvlərini evə qonq gəldiyindən xəbərdar etməlidir.

Elmi apektən Livan ərəblərinin yaşayış məkanları daha müfəssəl şəkildə təsvir olunur ki, biz də onların üzərində xüsusi şəkildə duracağıq. Livan kəndlərində 3 növ yaşayış məkanına rast gəlinir: 1) ənənəvi evlər (yəni Aralıq dənizi evlərinin məhəlli variantı), 2) kirəmit damlı evlər (cənubi Avropa evlərinə bənzər) və 3) müasir tikililər. Ənənəvi Livan yaşayış məkanları daşdan tikilərək çoxotaqlıdı, düz dama malikdi və 1 və ya 2 mərtəbəli idi. 2 mərtəbəli evlərdə I mərtəbənin örtüyü II mərtəbə üçün terras rolunu oynayır. Terrasda məhsul qurudulur, qonaq qəbul edilir, istilərdə orda yatırlar. Aşağı mərtəbəni pəyə kimi istifadə edirlər. Orada yanacaq və kənd təsərrüfatı avadanlıqları saxlayırlar. Ənənəvi evin divarlarının qalınlığı 1 metrə çatır. Özlük tirləri və qapı-pəncərə çərçivələri ağacdan düzəldilir. Dam örtüyünün və terrasın daima döyüclənib sahmana salınmağa ehtiyacı vardır. II qrup yaşayış məkanları kəskin şəkildə digərlərindən fərqlənir. Bunlar tünd qırmızı fabrik kirəmiti ilə örtülmüş daş evlərdir. Yastı "Marsel" kirəmiti adlanan kirəmit müstəsna olaraq Fransadan gətizdirilirdi. Bu cür evlər Livanda əsasən 1890-1914-cü illərdə emiqrantların vəsaiti hesabına inşa edilirdi. Kirəmit damlı böyük 2 mərtəbəli evlər bir livanlı üçün rifah simvolu idi. Hazırda rifah və zənginlik simvolu olaraq Avropasayağı tikilmiş villalar hesab olunur. Müasir dövrdə kirəmiti damlı evlər ötüb keçən keçmişin emblemi və qürbətdə ölkə vətəndaşının xatırladığı ənənəvi Livan landşaftının ayrılmaz hissəsidir. Livanda bu cür evlərin qorunub saxlanması tədbirləri həyata keçirilir, onların sahiblərinə vergilərdə güzəştlər edilir.

XX əsrin 30-cu illərində çox bahalı olan kirəmitin yerinə dəmir-beton konstruksiyaların tətbiqi ilə yeni tikinti vasitələri gəldi. Müasir kənd evləri daha çox ənənəvi livan yaşayış tipinə yaxındır. Onların betondan olan düz damı vardır. Livanın bağ evləri olan məkanlarda varlı insanlar üçün aralıq dənizi Avropası üçün adi sayılan villalar inşa edilir. Livan evlərinin pəncərələri bir qayda olaraq qərbə, yeni dənizə doğru açılır. Evin yaxınlığında yağış suyu üçün sisterna və bişinti üçün gil peç vardır. Livanda məskunlaşma tipləri əsasən iqlim şəraitindən çox asılıdır.

MILLI ƏRƏB MƏTBƏXİ

Etnoqraf N.İ.Kireyin izahatına əsasən, ərəblər üçün xarakterik olan qidalanma sistemini bu məcmu formalaşdırır: yeməkdə istifadə olunan əsas qida maddələri və ərzaq; onlardan hazırlanan yemək növləri; əlavə xarakterik komponentlərin mövcudluğu (ədviyyat və souslar); ərzaqların emalı və yeməklərin hazırlanma yolları; qida məhdudiyyətləri və tərcihləri; qidanın hazırlanması və qəbulu ilə bağlı davranış qaydaları. Beləliklə, qida öz kökləri ilə həm maddi, həm də mənəvi mədəniyyətə gedib çıxır. Lakin yeməklərdə çoxlu əxz edilmiş elementlər də olur. Buna görə də yeməklər etnik rəngarəngliyini itirərək ya “beynəlmiləl”, ya da regional xarakter daşıyır. Ərəblərin əsl vətəni Ərəbistan yarımadasıdır. Ən qədim zamanlardan bəri bədəvi ərəblərin kifayət qədər mütavazi olan rasionunun mənbəyi yerli kənd təsərrüfatı məhsulları olmuşdur. Hələ VIII əsrdə asket müsəlmanlar ən bəsit qida ilə kifayətlənirdi: xurma və ya dənli bitkilərdən olan yeməklər yeyir və onun üstündən dəvə südü içirdilər. Abbasilərin hakimiyyəti dövründə bir çox köhnə adətlər və vərdişlər unudulmağa başladı. Saray adamları və onların ətrafı dəbdəbəli ziyafətlər verir və heç bir şeydə qənaət etmirdilər. Onlar ən bahalı və o dövr üçün ekzotik sayılan qida məhsullarından istifadə edirdilər. İsti olanda ağzının dadını bilənlər öz içəcəklərini böyük pullar hesabına İrənin dağ rayonlarından gətirilən buzla soyudurdular. Orta əsr ərəb tarixçilərinin məlumatına əsasən ilk olaraq buzdən Bağdad hakimi İbn Yusif istifadə etməyə başlamışdır. O, VIII əsrin əvvəllərində Əməvilərin hakimiyyəti zamanı yaşamışdır. İbn Yusif buz dalınca öz adamlarını dağlıq Livana və hətta Qafqaza da göndərirmiş. Buz əriməsin deyə onu duzlayır və samanla örtürmüşlər. XIII əsrdə buzsatanlar Nil sahillərində də peyda olmuşlar. Buzu şərabxana adlanan yerdə saxlayırdılar. Buzu müştəriyə **səllac** (سلاج) adlanan şəxs çatdı-

rırdı. Zamanla buz alveri o qədər intişar tapdı ki, səllaclar öz gildiylərini belə yaratdılar. Belə deyilir ki, məhz bu adamlar sonralar bütün dünyanı fəth etmiş dondurmanı ixtira etmişlər. Yüksək inkişafın getdiyi bir dövrdə belə ərəblərin qastronomik meylləri demək olar ki, dəyişməmiş və olduğu kimi qalmışdır. Müasir ərəblərin yemək prosesi tək-cə qida qəbulu olmayıb özlüyündə bir ritual xarakteri daşıyaraq özündə aktiv söhbətləşməni və ərəb etiketinin yazılmamış qanunlarına riayət etməni ehtiva edir. Təbii ki, bu zəngin süfrələrdə baş verir.

Dəvəçiliklə yanaşı bir çox bədəvilər qoyun, keçi və at saxlamaqla da məşğul idilər. Bədəvilərin fəxr mənbəyi olan at hərbi məqsədlər və təntənəli səfərlər üçün istifadə olunurdu. Qoyun-keçinin yunundan bədəvi çadırlarının hazırlanmasında istifadə olunurdu. Belə ki, daimi su olan məkanlarda bədəvilər əkinçiliklə də məşğul olurdu. Qışda yağın nadir yağışlar hesabına torpağı xüsusi çətinlik olmadan buğda və arpa əkmək mümkün idi. Köçəri, yarımköçəri və oturaq əhalinin təsərrüfat fəaliyyətində qəti sərhədlər qoymaq çox çətin idi. Müəyyən səbəblərdən köçərilər oturaq həyat tərzinə keçə bilərdi. Onlar torpağı becərir, əkir, və məhsul yetişənədək də otlaqlar axtarmaq məqsədilə axtarışa çıxırdılar. Yarımköçərilər öz bədəvi kökləri ilə əlaqəni tam qırmayaraq bəzən yenə də köçəri həyata qayıdırdı. Ərəb fəllahının əsas işi buğda və arpa yetişdirməkdir. Yəmən, İraq, Livan və Səudiyyədə buğda və arpadan əlavə dənli bitkilərdən kalış, darı və qarğıdalı becərilir. Düyünün əsas yayıldığı məntəqələr İraqın cənubu və Səudiyyə Ərəbistanının rütubətli yerləridir. Dənli bitkilərlə yanaşı fəllahlar lobya, noxud və mərci becərilir. Bostan bitkilərinin əksəriyyəti becərilir. Kənd əhalisinin həyatında vacib yeri xurma tutur. Xurma ağaclarının əsas ekildiyi ölkələr Yəmən, İraq, SƏK, Küveyt və Bəhreyyədir. Habelə kəndlilər sitrus bitkiləri, üzüm (Suriya, Livan, İraq, SƏK), alma, əncir, nar, badam, gavalı və s. əkirlər. Fəllahlar iribuynuzlu mal-qara da saxlayır və ev quşları yetişdirirlər. Bataqlıq olan ərazilərdə çamış saxlayırlar. Sahilyanı rayonlarda balıqçılıq yayılmışdır.

Ön Asiya ərəblərində vahid qidalanma sistemi 2 şəkildə təzahür edir: köçəri-maldar ərəblərin qidası və oturaq əhalinin qidası. **Köçərilərin** qidanın tərkibi bu cürdür: süd, xurma, çörək və düyü. Süd və süd məhsulları bədəvi-ərəbin qidasının əsasını təşkil edir. Xurma ilə dəvə südü çox vaxt bədəvi-ərəbin yeganə qida mənbəyi olmuşdur. Gündəlik menyunun əsas elementlərindən biri də kökələrdir. Məs., **raxiv**-nazik yayıl-

mış kökədir, **cərim** isə iri ölçüdə qalın kökədir. Turşumuş xəmindən olan çörəyi yalnız soyuq mövsümdə yeyirlər. Mayadan olan çörəyi gecədən qoyurlar və səhər onu bişirirlər. Belə bir çörək öz keyfiyyətini itirmədən uzun müddət qala bilər. Bununla belə onlar təzə fətilərə daha çox üstünlük verirlər. Bədəviər boyat çörəyi heç vaxt qonağa verməzlər: onu özləri əvvəlcədən suda və ya süddə isladıb yeyirlər. Bəzən məhz qonaq üçün səhər yeməyinə sacda bişirilən oladyanı xatırladan kökələr hazırlanır. Yazda süd və yağ bol olanda çörək bişirmirlər. Yalnız qonağın gəlməsi bədəvi xanımı çörək bişirməyə məcbur edir. Tərkibinə buğda və ya unun daxil olduğu yeməklərə bunlar daxildir: **aşida**-süd və az miqdarda undan ibarət qatı sıyıq; **bəsis**-üzüm suyu və buğda unundan ibarət qatı kütlə; **xmeyya**-süddə qaynadılmış və üzərinə dəvə piyi tökülmüş çörək; **bəsil**-un və xurmadan ibarət kütlə; **madrus**-xurma, qaynadılmış buğda və heyvan mənşəli yağdan ibarət qatı kütlə. Xurmanı qurudulmuş, təzə və qaxac şəklində istifadə edirlər: Bədəvilərin qidası karbohidratlarla zəngin deyildir. Ona olan tələbat ilk növbədə xurma və bitki mənşəli qidanın hesabına ödənilir. Yazda və bol yağışlar dövründə səhra da yaşıl otlarla örtülür. Bu vaxt bədəvilər həmin otlar arasında yeyilə bilən otları, hətta göbələkləri axtarıb tapırlar. Bədəvinin qida rasionunda 20-dən çox yeyilə bilən ot və bitki vardır. Qida qıtlığı üzündən bədəvilərin kəsib təbəqəsi çəyirtgə, kərtənkələ, ilan, istənilən heyvanı, hətta tülkünü belə yeyir. Bədəvi qadınlar çəyirtgəni iri torbalara yığır, sonra dərin ensiz bir çala qazır və orda ocaq qalayırlar. Ocaq sönənə yaxın külün üstünə çəyirtgəni tökürlər və o, qızarmağa başlayır. Habelə çəyirtgəni yağda qızardılmış formada da yeyirlər. Habelə həşəratları ipə keçirib gündə qurudurlar və onu üyüdüürək sıyıq hazırlayərkən istifadə edirlər. Mərkəzi Asiya köçərilərindən fərqli olaraq bədəvilər əti nadir hallarda yeyirdilər. Yalnız toy və ya yas səbəbi ilə çəpiş kəsirdilər. Yalnız şeyx və hərbi rəislər cavan dəvələri öldürüb ətini düyü ilə yeyə bilirdilər. E.A.Belyayevin fikrincə, bunun səbəbi ondadır ki, dəvə əti daima bədəvinin qidalanmasına daxil ola bilmirdi. Sırası bədəvilərin dəvə sürüləri çoxsaylı olmurdu. Çünki bu heyvanlar çox gec artım verir. Belə ki, dəvə 2 ildə bir dəfə 1 ya 2 bala olmaqla balalayır. Tam şəkildə dəvədən asılı olduğunu anlayan bədəvi onun ətini yeməkdənsə ac qalmağa üstünlük verirdi. Habelə heyvanı yem olmadığı və ya körpə heyvan zəif və ya xəstə doğularkən kəsirdilər. Çadırdə qonağın peyda olması bədəvini qoyun, dəvə, ən pis həkda isə keçi kəsməyə məcbur edirdi. Dəvə əti bədəvilərdə isti yemək sayıldığından, onu ilin soyuq

fəsillərində yeməyə üstünlük verilirdi. 4-10 yaş arası yağlı dişi dəvənin əti daha faydalı və dadlı hesab olunur. Daha yaşlı dəvənin ətini bişirmək olmur, o möhkəm qalır və dadı-tamı olmur. 3 ayı aşmamış dəvə balasının əti də insanın mədəsinə pis təsir edir. Dəvənin güvənini bədəvilər delikates hesab edirlər. Onu tikə-tikə doğrayıb qazanlarda qızardırlar, əldə edilmiş piyi tuluqlara töküb uzun müddət xarab olmadan saxlayırlar. Dəvə piyi bədəvilər tərəfindən yüksək qiymətləndirilir: Çətin ki, elə bir bədəvi ailəsi tapılsın ki, orda dəvə piyi ehtiyatı olmasın, ondan habelə çiban və irinli yaraların müalicəsində uğurla istifadə olunur. Qoyun əti daha əlçatan qida hesab olunur. Onun daha dadlı hissələri-dili, böyrək, yanaq və gözləri qonaqlar üçün nəzərdə tutulur. Qoyun quyruğu yüksək qiymətləndirilir. Qızardılmış quyruğu ilk növbədə qonağa təqdim edirlər. Bədəvilər yeməkdə heyvanın və ya quşun ürəyini istifadəyə mənfi yanaşırlar. Onların təsəvvürlərinə görə, heyvanın və ya quşun ürəyini yemiş adam qorxaq, cəsarətsiz olar. Beləsi haqda “Onun quş ürəyi var” ifadəsi işlədilir. Sacda və ya külün üzərində qızardılmış ət **mivşi**, yağda qızardılmış ət isə-**xabit** adlanır. Xüsusi şəkildə bədvilər **saxr** adlanan yeməyi sevirlər. Bu çubuğa sarılmış və yağda qızardılmış dəvə piyidir. Haqqında danışılan qidalanma qaydası bizim bu günlərdə də davam edir. Bədəvilər əllərini qumla təmizləyir və ya yağlı əlləri çadırın kənarlarına sürtürlər. Yağlı əl izlərinin çoxluğu qonaqpərvərlik və səxavət rəmzidir. Yeməyi hökmən sağ əllə götürmək lazımdır: dəstəmazın alındığı sol əl çirkli hesab olunur. Əgər qonaq yoxdursa bütün bədəvi ailəsi çadırın qadınlara aid hissəsində oturur. Yeməyə başlamamışdan qabaq bismillah deyilir.

Oturaq ərəblərin ənənəvi qidası eyni struktura malik idi, lakin onların qidasının əsasını bitki mənşəli məhsullar təşkil edirdi. Ərəb fəllahının gündəlik qidasını il boyunca çörək, burqul və turş süd təşkil edir. Bu qidalanma üsulu mövsümə uyğun olaraq müxtəlif meyvə və tərəvəzlə zənginləşdirilirdi. Çörək oturaq ərəbin əsas qidasıdır. Hətta ərəb deyimləri belə çörəyin əhəmiyyətini bir daha vurğulayır: “Çörək yoxdursa yemək yemək deyil. Əgər heç nə yoxdursa bir çörək belə bəs edər. Əgər siz çörək yeməmisizsə, həmişə ac olacaqsınız” və s. Çörək istənilən yemək zamanı kəndlinin stolunun üstündə olur. Həftədə 2 dəfə ailənin xanımı tərəfindən bişirilir. Çörəyi diametri 35 sm. çatan yumru qalın kökələr şəklində bişirirlər. Adətən belə çörəklərin xəmiri mayalı olmayıb adi olur. Hər bir kəndlinin həyətinə hündürlüyü 60sm. çatan gildən günbəzəbənzər tikili formasında təndirəbənzər ocaq olur. Ocaq qızanda kəndli qadın onun iç divarları-

na kökələri yapışdırır. Bişmə prosesi bir neçə dəqiqə çəkir. Habelə bədəvi üsulu, yeni sacda da çörək bişirilir. Çörək çəngəl-bıçağın olmadığı və əllərlə hərəkət edildiyi kəndli stoluna çox gözəl uyuşub. Sulu və ya yarımşulu yeməyə kəndli çörəyi doğrayır və islanmış çörəyi əlləri ilə ağızına aparır. Qatı yeməyi də kəndli çörəyin hesabına asanlıqla yeyir. Demək olar ki, bütün ərəb aləmində çörəyi təmiz buğdadan, arpadan, az-az hallarda qarğıdalıdan və ya qarışıq kütlədən bişirirlər. Səduyyə Ərəbistanında, Körfəz ölkələrində və xüsusən Yəməndə çörəyi durradan bişirirlər. Yəməndə durranın xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsini onunla izah etmək olur ki, onu orada adətən təam adlandırırlar ki, bu da tərcümədə yemək-qida mənasına gəlir. Yəməndə durra, arpa, mərci və ədviyyatların qarışığından qara kökələr-**kidamadi**-bişirirlər. Yəmənلیلər onun tərkibində bol vitamin olduğunu və əzələ kütləsini möhkəmləndirdiyini deyirlər. Livan, Suriya, İraq kimi türk mətbəxinin təsirinə məruz qalmış ölkələrdə xüsusi hallar üçün türk çörəyini xatırladan **manqaşi** bişirirlər. Ərəblər çörəyi müqəddəs hesab edir. Ərəblərin qidalanmasında mühüm yeri sıyıqlar tutur ki, onlar da adətən hər bir ərəb ölkəsində yetişdirilən dənli bitkilərdən hazırlanır. Belə ki, suriyalılar, livanlılar, iordaniyalılar və səudiyyəliylər sıyığı burquldan (buğda yarması), yəmənلیلər isə durradan hazırlayır. Hər bir ərəb ailəsinin əsas vəzifəsi yayda burqul tədarükü görməkdir. İri burqul sıyıq, orta həcmli müxtəlif pirojkilərdə, lap xırdalar isə çörək bişirilərkən istifadə olunur. Ədviyyatsız ləbəndə hazırlanmış və biki və ya heyvan yağı ilə yedirdilmiş bulqur sıyığı həm adi günlərdə, həm də bayram süfrəsində yeyilir. Buğda yarmasından kişk (ləbəndə bişirilmiş burqul) adlanan yemək də hazırlanır. Alınmış qatı kütləni kürəciklər formasına salırlar. Lazım olanda həmin kürəcikləri isti suda əridib horra kimi yeyirlər. Bəzən kişki hazırlayarkən burqulu buğda unu ilə də əvəz edirlər. Yəmən də arpa, darıvə ya qarğıdalıdan hazırlanmış sıyığın yanında ənənəvi yəmən sousu olan **xelbi** təqdim olunur. Bu yaşıl sarımsaq, xardal, bibər, sirkə və ədviyyatlardan ibarət bir sousdur. Fars körfəzi, Bəhreyn və ora yaxın ərazilərin ərəblərin qidasında əsasən idxal edilmiş düyü sıyığı üstünlük təşkil edir. Düyünü mis qazanda hazırlayırlar: əridilmiş yağa suyu əlavə edirlər, o qaynamağa başlayanda düyünü tökürlər, duz əlavə edərək və hazır olanadək bişirirlər. Kasıb ailələr düyünü sadəcə duzlu suda qaynadır. Həmin düyünü qızardılmış və ya qurudulmuş balıq parçası, tomat-pyüre və ya karri ilə yeyirlər. Ərəbistan yarmadasının

cənub-şərq ərazisinin rasionunda karrinin mövcudluğu cənub ərəblərinin maddi mədəniyyətinin bəzi elementlərinə tutarlı təsirinə dəlalət edir.

Çörək və un bəzi yeməklərin tərkib hissəsini təşkil edir. **Fatita** adlı bir yemək çox yayılıb: o, şorbanın və ya turş südün içinə tökülmüş və bitki yağı əlavə edilmiş formada olur, və ya üzərinə yağ və şəkər tozu tökülmüş şəkildə olur. Biçin vaxtı kəndlilər **təşrib havasid** adlı yemək hazırlayırlar. Bunun üçün orta həcmli çörək parçalarını uzun boğazlı olan gil qaba yığırlar, ora isti su və bitki yağı töküb xırda sarımsaqları əlavə edirlər. **Məşlut dibs** adlı yemək fətirlərdən ibarətdir ki, onlarda zəif odda üzüm və ya xurma patkasında bişirilir. **Muqliyye** adlı yeməyində hazırlanması da çox asandı: quru çörəyi bulyonun içinə qoyurlar, islandıqdan sonra götürüb soğanla qızadırlar, sonra bir qədər su əlavə edib duzlayırlar və zəif odda bişirirlər. Hazır xörəyi kasalara töküb üzərinə bibər əlavə edirlər. **Mubassaliyəni** (soğan şorbası) hazırlamaq üçün baş soğanı xırda-xırda doğrayırlar və qızılı rəng alanadək yağda qızadırlar. Sonra su əlavə edərək 10 dəqiqə qaynadırlar. Daha sonra ub əlavə edərək onu qatı kütlə alınanadək yaxşı-yaxşı qatışdırırlar. Oturaq ərəblərin qidalanmasında süd məhsulları mühüm yer tutur. Təzə südü onlar demək olar ki, heç istifadə etmirlər. Əsasən keçi və qoyun südünü yağ, kəsmik, pendir və turş süd halına gətirirlər. Südün emalı texnologiyası və üsulları bədəvilərdə olduğu kimidir. Türş süd-**ləbən**-hər bir süfrədə əvəzəlməz qidadır. Onunla demək olar ki, bütün yeməkləri qatırlar. Ləbənə kim olmasından asılı olmayaraq hər bir kəsi qonaq edirlər. Ərəb kəndliləri bədəvilərdən də az ət yeyirdi. Ət yeməklərini ancaq bayram və xüsusi günlərdə hazırlayırdılar. Üstünlük qoyun və ya quzu ətinə verilirdi. Əgər o, yoxdursa keçi və ya quş ətini kifayətlənirdilər. Kəndlilər inəyi işlək və təmiz heyvan hesab etdiklərindən onun ətini nadir halda yeyərdilər. Habelə, mal və donuz ətini bağırısaq xəstəliklərinin mənbəyi hesab olunurdu. Ön Asiya xalqları üçün ümumi sayılan qovurma ərəblərdə də geniş yayılıb. Qızardılmış gil qablara yığıb ərənmiş yağla piylə örtürlər. Bütün qış boyu belə ət qala bilər. Eyni tərkibli yeməklər bayram və toy vaxtı, uşaq doğulanda və ya qonaq gələndə ətə bol olan yeməklərlə əvəzlənirdi. Bu genlərdə kəndlinin süfrəsində kubba, üzərində ət parçaları olan burqul, müxtəlif ölçü və formalarda olan piroşkilər, şişdə hazırlanmış ət, ətli şirin plov, baraq-dolma, ətə doldurulmuş tərəvəzlər, maraq, kabab, muhalləbə və s. olur. **Kubba**-ədəbiyyat və müxtəlif otlar əlavə edilmiş, istiot vurulmuş, içi ət və ya balıqla doldurulmuş piroşkilərdir. Onun xəmiri-

ni uyudülmüş burquldan edirlər. Kubba həm qaynadılmış, həm də qızardılmış olur. **Maraq**-eyni vaxtda pörtledilmiş ət, pomidor, badımcan və bamiyədən ibarət yeməkdir. **Plovu** ətlə və şirin hazırlayırlar: qaynadılmış düyünün üzərinə nazik qatla kişmiş, qızardılmış soğan və noxud qoyurlar, ədavalar əlavə edirlər, qoyun ətini ayrıca yağda bişirirlər. **Mahşi** adlanan yemək belə hazırlanır: əti xırda-xırda doğrayırlar, ora düyü, qoz-fındıq, ədavalar və ətirli otlar əlavə edərək alınmış kütləni balqabağın və ya qabaqın içinə doldururlar və isti külün üzərində bişirirlər. Bütün sahilyanı ərazilərdə müxtəlif cür hazırlanmış balıq yeyilir. Oturaq ərəblər yay və payızda mümkün olan bütün tərəvəzlərdən yeyirlər. Çox miqdarda paxlalılar fəsiləsinə aid olan məhsullardan istifadə edirlər. Soğan və sarımsağı həm təzə, həm də bişirilmiş şəkildə yeyirlər. Kartof ərəb ölkələrində elə də geniş yayılmayıb. Ondan az miqdarda və əsasən Livan, Suriya, Yəmən və İordaniyada istifadə edirlər. Ərəb kəndliləri qışa da tərəvəz ehtiyatı görürlər: onları qurudur, duzlayır və ya turşuya qoyurlar. Tərəvəzdən əlavə kəndlilər öz rasionuna kəndin ətraflarından yığıqları yabani otları da əlavə edirlər. Bunlara kəklikotu, zəncirotu, pərpəreng, kəvər, gicitkən, şüyüd və s. daxildir. Bu bitkilər vitaminlərlə zəngindir və onların istifadəsi tibbi cəhətdən də əsaslandırılıb. Meyvələr arasında xurma, üzüm, ərik, gavalı, nar, badam, qarpız, yemiş və s. daha çox istifadə olunur. Ərəblər deyir ki, yaxşı evdar xanımı xurmadan 100-ə qədər yemək hazırlamağı bacarmalıdır. Xurma hər formada istifadə olunur, hətta ondan araq belə hazırlanır. Xurma əsasında hər cür yemək və şirniyyatlar hazırlanır. Ölüünün dəfninin 7-ci günündə xurmadan halva hazırlanır. Bəzi meyvələrdən qış üçün cem hazırlanır. Ərəb mətbəxi üçün yemək hazırlanarkən meyvə və otlardan istifadə edilməsi heyva, nar, sumax, kişmiş, qoz-fındıq, zeytun, badam, zirə, nanə, koriandr və s. xarakterik bir şeydi. Fəllahın qidasında zeytun xüsusi yer tutur ki, demək olar ki onu hər yeməkdə yeyirlər. Çox vaxt kökə və bir neçə zeytun dənəsi və ya zeytun yağı kəndlinin səhər yeməyini təşkil edirdi. Zeytunu qış üçün duza qoyurdu və ondan yağ çəkirdilər. Çörək və zeytun kəndlinin rasionunda əsas 2 qida məhsuludur. Hətta bunu ərəblər arasında məşhur olan “*Çörək və zeytun yağı evin dayağı və ləyaqətidir*” məsəli də təsdiqləyir. Ərəblər hesab edirlər ki, zeytun yağı şəfalı keyfiyyətə malikdir. Bəzi kəndlilər hər səhər 1 stəkan zeytun yağı içir və inanırdılar ki, o, enerjini artırır və bir çox xəstəliklərə qarşı immunitet yaradır. Zəhərlənmələr zamanında zeytun yağından istifadə olunur. Böyük küncüt və pambıq plantasiyaları olan Suriya, İraq, Yə-

mən və Səudiyyə Ərəbistanında heyvan və zeytun yağı ilə yanaşı küncüt və pambıq yağı da istifadə olunurdu. Ərəb mətbəxində mümkün olan hər cür ədviyyatın mövcudluğu isti iqlim şəraitində mədə-bağırsağ xəstəliklərinə qarşı əslində bir dezinfeksiya vasitəsi idi. Ərəb milli mətbəxində geniş şəkildə qara və qırmızı istiot, zəncəfil, zəfəran, kəklikotu, zirə və s. istifadə olunur. Zeytun yağlı döğranmış kəklikotu və ya duzla ovuşdurulmuş quru nanə çörəyə bir sous hesab olunur. Habelə sous və məzə olaraq yeməyin yanında sumax və ya zirinc, yağda qızardılmış qırmızı acı bibər, qızardılmış pomidorlardan ibarət acı sous, nar dənələri və s. verilir. Ədvalardan həmçinin qəhvə və şirniyyatların hazırlanmasında da istifadə olunur. Əsas şirniyyatlardan biri halvadır ki, onun da müxtəlif növləri vardır. Ən geniş yayılmışı yağda qızardılmış una üzüm və ya xurma patkasının və ədviyyatın əlavə edilməsi ilə hazırlanır. Halvanı xurmadan da hazırlayırlar: bunun üçün dağ edilmiş yağı unun üzərinə tökürlər və qatı kütlə yarana-dakən qarışdırırlar, sonra oçağın üstündən götürüb ora quru xurmaları əlavə edib yenidən qarışdırırlar, halvanı ona oval forma verərək hissələrə ayırırlar. Külçə-şirin, bir qədər möhkəm olan pirojkilərdir: inun içinə xurma, bal, fıstıq və digər qoz-fındıq qoyula bilər. Onun xəmirinin tərkibinə un, yağ, süd, qızılgül suyu və hil, ceviz, zəncəfil daxildir. Onların üstünə yumurta sürtüb tennura qoyurlar. Qeyd etmək maraqlı olardı ki, sevimli gəlinə yaxşı bişirilmiş külçələr, sevimli olmayana isə yaxşı olmayan külçələri göndərirlər. Bu yolla təzə gəlinlər qaynanalarının onlara olan münasibətini öyrənmiş olur. Ərəb mətbəxinin özəlliklərindən biri də orda duzdan bol istifadə edilməsidir ki, bu da isti iqlim şəraiti ilə əlaqələndirilir. Belə ki, bu cür iqlimdə inasnın yaşaması bol tərini getməsi və buna uyğun orqanizmdən çox miqdarda duzun itirilməsi ilə müşayiət olunur. Məlumdur ki, bədəvilər çox isti günlərdə dillərinin üzərinə bir miqdar duz qoyur və onu tam əriməsini gözləyirdilər.

Ərəblərin qidalanmasında xüsusi yeri **ıçkilər** tutur: qəhvə, çay, huneynə, araq və şərab. Bütün bunların içində əsas yeri su tutur. Həm fəllah, həm də bədəvi üçün su həyat deməkdir: bədəvilər qədər suyun dəyərini bilən və ona qənaət edən yəqin ki, heç kim tapılmaz. Ərəb dilində içməli su ifadəsi yoxdur, onlar “şirin su” ifadəsini istifadə edirlər. Çayı həm bədəvi, həm də oturaq ərəblər içir: lakin hər ailə ondan bol-bol istifadə edə bilmir, idxal malı olduğundan onun qiyməti ucuz deyildir. Çayı tünd dəmləyirlər, şəkərsiz və xurma içirlər, çaya süd əlavə edilməsi ərəb mətbəxinə xas deyildir. Belə

çayı Ərəbistanın cənubunda içirlər: çox güman ki, bu adət hindistanlılar tərəfindən ora gətirilib. Yəməndə çaya hil və zirə əlavə edirlər. Əgər çay yoxdursa, onun yerinə yerli otlardan olan bitki çayı içilir. İçəcəklər içində qəhvənin xüsusi yeri vardır. Qəhvə ərəblər üçün adi içəcək olmayıb, həmçinin ərəb qonaqpərvərliyinin bir simvoludur. Fəllahın və ya bədəvinin evinə gələn hər bir qonağa hökmən təqdim olunur. Ərəb qəhvəsinin hazırlanması əsrlərcə işlənilmiş ağır bir təşrifatdır. Ərəb qəhvəsi-acı bir həlimdir, ona heç vaxt şirni qatmırlar. Onu qonağa qulpu olmayan balaca bir fincanda təqdim edirlər: qəhvəni 2-3 udum həcmində tökürlər. Fincanı baş və işarət barmaqları ilə tuturlar. Ərəb etiketinə əsasən 3 fincandan artıq qəhvə icmək məqbul deyildir. Əgər qonaq vacib bir şəxsdirsə, ona yenə təqdim olunacaqdır. Qəhvəni ev sahibi və ya onun oğullarından biri hazırlayır. Varlı ailələrdə isə bu işi etibar edilmiş qulluqçu yerinə yetirir. Ocağın üstünə qəhvədanlardan biri qoyulur, onu içinə dünənki qəhvə-şərbət və bir qədər su tökülür, şərbət qaynayan kimi onu üzərinə üyüdülmüş qəhvə əlavə olunur. Və taxta qaşıqla bu tərkib qarışdırılaraq yenidən odun üzərinə qoyulur. Köpüklənən kimi vaxtaşırı onu odun üzərindən götürürlər. 3 dəfə qaynamış qəhvə ən yaxşı qəhvə sayılır. Hazır qəhvəni uzun gen lüləyi olan təmiz qəhvədana tökürlər. Qəhvənin zəhərli olmadığını sübütə yetmək üçün ev sahibi ilk olaraq onu içdikdən sonra qəhvəni fincanlara tökürlər. İlk fincanı əsas qonağa təqdim etdikdən sonra yrdə qalana da o, təqdim edilir. Qəhvə içmə mərasimi söhbətlərlə müşayiət olunaraq buxur çəkilməsi ilə bitir ki, bu da çıxıb getməyə bir işarədir. Qəhvənin ən yaxşı sortlarının bitdiyi Yəməndə qəhvəni xüsusi hallarda hazırlayırlar. Adətən yəmənلیلər möhkəm qəhvə qabığının şirintəhər həlimini sevirlər ki, bu da **qışr** adlanır. Və ya onlar qəhvə dənələrinin həliminə üstünlük verirlər ki, bu da əl-bun adlanır. Üzüm şərabının istehsalı və istifadəsi qədimdə Ön Asiya ərəbləri üçün ənənəvi bir hal idi. Cahilliyə və orta əsr ərəb ədəbiyyatında biz şərabla bağlı kifayət qədər poetik misralara rast gəlirik və şərabla əlaqəli ərəb ədəbiyyatında *xəmriyyə* janrı da mövcuddur. Hal-hazırda şərabı yalnız xristian icmalarında istehsal edirlər.